

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ
ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

<https://doi.org/10.46630/bs.2.2020>

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година VII, број 2

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници

Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција

Зоран Арацки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић, Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска), Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет

Председник: Горан Максимовић

Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић (Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генев (Немачка), Петре Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Жунић, Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару (Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана Кривовић, Тодор Куљић, Горан Максимовић (председник Савета), Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша Митровић, Павел Ољхов (Русија), Думитру Отовеску (Румунија), Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевић, Дарко Танасковић, Сениша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска), Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Ниш 2020.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година VII/2

Ниш 2020.

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. VII, Number 2

Editor-in-Chief

Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors

Ema Miljković Bojanić (history and culture)

Milorad Božić (regional development and cooperation)

Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary

Ivana Božić Miljković

Editorial Staff

Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council

President: Goran Maksimović

Members: Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjeran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocar (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

Niš 2020.

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESSES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. VII, Number 1

Niš 2020.

САДРЖАЈ

Емеритус Љубиша Митровић ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ - ИЗМЕЂУ НАУКЕ И АКЦИЈЕ (Поводом 125 година од рођења Драгољуба Јовановића)	9
Ivana Božić Miljković POSLEDICE DEINDUSTRIJALIZACIJE I EKONOMSKI EFEKTI REINDUSTRIJALIZACIJE NA PRIMERU ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA	21
Slobodan Pokrajaс MARKS – VELIKI MISLILAC TEHNIKE	37
IN MEMORIAM ЗОРАН ВИДОЈЕВИЋ	45

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ - ИЗМЕЂУ НАУКЕ И АКЦИЈЕ (Поводом 125 година од рођења Драгољуба Јовановића)

Резиме

У раду се разматра стваралаштво др Драгољуба Јовановића и открива његово ново лице не само као народног трибуна и „учитеља енергије“, већ и као научника и хуманисте. У фокусу истраживања налази се његов пионирски допринос социологији развоја и социологији села, али и социологији културе и мира, као и континуитет борбе за остваривање хуманистичких социјалних и политичких идеала. У раду се истиче значај његових истраживања за дефинисање парадигме рада у савременој науци, за разумевање улоге партиципативне демократије у хуманизацији друштвених односа у индустрији, као остваривање јединства политичке и социјалне демократије у борби за социјализам. Такође, посебно се указује на потребу превредновања идеала младе генерације, у периоду после Великог рата, у кључу култа рада и радног патриотизма, који су неопходни како за изградњу земље, тако и здравих личности за ново наступајуће доба.

Кључне речи: Драгољуб Јовановић, парадигма рада, социологија индустријских односа, социологија села, социологија културе.

УВОД: НОВО ЛИЦЕ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА, КАО „УЧИТЕЉА ЕНЕРГИЈЕ“, НАУЧНИКА И ХУМАНИСТЕ

После дугог периода прећуткивања тзв. „белих мрља“ из наше националне политичке историје, отворен је процес скидања стигми око бројних личности и њихова рехабилитација. Правно-политичка рехабилитација тек је увод у суштинско истраживање личности и дела и њихове стварне улоге у политичком животу и праве истине о њиховом доприносу историји наше и светске науке. После сваког таквог чина откривамо богато научно наслеђе у нашој традицији и потребу да изнова вреднујемо стваралаштво бројних личности.

Међу таквим личностима, чије аутентично дело и лик после дугог времена контроверзи, тек откривамо спада професор *Драгољуб Јовановић*, човек мултикомплексног идентитета: велики научник, учитељ енергије, политички трибун (првак Земљорадничке левице и Народне сељачке странке), хуманиста и страдалник (који је због критике и политичких сукоба са два аутократска режима /Александаровог између два рата и Брозовог, монопартијског/ одробијао

¹ ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

преко десет година затвора).² Наш завичајац, Пироћанац по пореклу и високом радном елану, али чије дело по научној релевантности превазилази локалне, регионалне и националне оквире.

Драгољуб Јовановић (1895–1977) спада у ред оних узорних академских школараца, који су после Великог рата први завршили високе студије (филозофију и право) и који је одбранио два доктората – из социолошких наука и хуманистике на Сорбони (1923) – од којих је један награђен од стране Француске академије наука. Проблемско поље из тема његових доктората – социологија рада и данас је актуелна (*Оптимални принос од радничког рада* и *Модерни стимуланси радничког рада*), у условима савременог турбокапитализма и неолибералне транзиције без социјалне одговорности, када се у пракси остварује рестаурација капитализма, деструкција социјалне државе, изнова обезвређује радна и социјална права запослених и енормно јачају процеси експлоатације радне снаге.

Иако је зачетке инспирације за своју политичку социјализацију нашао у Србији – у програму задружног социјализма Светозара Марковића, у свом родном Пироту, у синдикалном дому и покрету социјалиста – Јовановић ће их научно идејно надоградити у Француској, у додиру са идејама француских социјалиста и социолога и утицајне Диркемове, односно Буглеове социолошке школе социјалне акције. Сви ови извори значајно су утицали на интелектуални профил научника и борбеног интелектуалца Драгољуба Јовановића, на његово схватање позива социолога: да социолог није само аналитичар, већ и социјални борац. Рекло би се, у духу поруке Светозара Марковића, „да није наше само да описујемо наше бедно стање, већ и да га мењамо“. Или, пак, бурдијеовски казано, да је „социологија борбена дисциплина“, у служби социјалне акције на прометејској измени света.

Овде чинимо осврт само на неке доприносе Драгољуба Јовановића науци, истичући њихов универзални значај и подвлачећи да је велика штета што су његова политичка страст и акција пре и после Другог светског рата „појеле“ његово научно биће. Уверен сам да би овај високоградан „учитељ енергије“, да је остао у академском свету, нашу и светску науку својим стваралаштвом задужио великим научним открићима. Но, и овакав „торзо“ његовог дела зрачи значајним научним резултатима, које треба изучавати и даље развијати. Јер, наука није затворена тврђава, већ отворена заједница чији хоризонт изнова изазива истраживаче на нове напоре и прекорачивање досадашњих њених граница. Она живи од те стваралачке утакмице, у којој се пењемо на рамена претходних генерација са којих се, као са новоосвојених врхова, види боље и даље.

² Професор др Драгољуб Јовановић је одлуком Окружног суда у Београду 2009. године правно-политички рехабилитован.

ИСТРАЖИВАЊЕ ПРОБЛЕМА СОЦИОЛОГИЈЕ РАДА И ИНДУСТРИЈСКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

Драгољуб Јовановић је, својим дисертацијама о раду, заорао велику бразду, ново поље које до тада не само у нашој, већ и у светској науци није било довољно истраживано. То је поље *социологије рада* и индустријских односа и управљања: положаја радника и борбе за достојанство рада, расподела према раду, радничким правима, заштити на раду и култури рада. Међу првима је – изузмемо ли Марксова и Енгелсова истраживања о положају индустријског пролетеријата у XIX веку и Тејлорова о научној организацији рада у Америци – истраживао утицај различитих типова организације и метода рада на радников учинак и допринос на раду, третирајући радника у социолошком смислу, не као пуки додаток машини, већ као антрополошко и социјално биће. У овом контексту значајна су његова истраживања не само разлике између Тејлорове и Фордове организације рада, већ и између ауторитарно-бирокуратске, централистичке и демократско-партиципативне, мрежне организације рада. Уз стратешку координацију радника, управо она ослобађа иницијативу радника, стимулише његов рад у борби за већу продуктивност рада, хуманизацију производних односа и социјалистички преображај. Према Јовановићу, произвођачка демократија, социјална економија и антагонистичка партиципација, су инструменти друштвене трансформације ка посткапиталистичком алтернативном друштву, „економије среће“ (П. Бурдије) и народног благостања (С. Марковић).

У савременим условима турбокапитализма, оличеног у неолибералном глобализму и транзицији без социјалне одговорности, са експанзијом идеологије тржишног фундаментализма (религијом тржишта), утрт је пут неконтролисане експлоатације и експанзије мегакапитала и социјалдарвинизацији друштвених односа у националним и глобалним односима. Суочени смо са стањем својеврсне дихтомије између хипертехнолошког прогреса и социјалног субразвоја (М. Кастелс). Оваква пракса, која доводи до деструкције социјалне државе, прекаријата, деградације достојанства света рада, постулира пут настајању класних друштвених и регионалних противуречности у савременом свету. У савремености, како је истакнуто на овогодишњем Давосу (2020), богати постају све богатији, а сиромашни све сиромашнији. Наиме, данас 126 милијардера поседује богатство као половина светског становништва, тј. човечанства. Проф. др *Клаус Шваб*, оснивач Социјално-економског форума у Давосу (2020), поручио је да је неопходна промена модела глобалног капиталистичког система и реморализација глобализације, јер ће се у супротном човечанство суочити са новом кризом са неизвесним последицама по свет и будућност човечанства. Такође, све је више критичких социолога који истичу потребу преиспитивања неолибералне стратегије развоја, „транзицију транзиције“ и изградњу алтернативног пројекта посткапиталистичког развоја друштва.

У светлу савремене кризе бројне дијагнозе и препоруке Драгољуба Јовановића, писане још између два рата, данас имају не само научну вредност, већ и друштвену актуелност. Овде подсећамо на неке од њих.

О ПОТРЕБИ ПРЕВРЕДНОВАЊА ИДЕАЛА НОВЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ, АФИРМАЦИЈЕ ЕТИКЕ РАДНОГ ПАТРИОТИЗМА И ПИОНИРСКОМ ДОПРИНОСУ СОЦИОЛОГИЈИ РАЗВОЈА

Најпре, указујемо на актуелност Јовановићеве поруке о потреби превредновања идеала послератне генерације, који истиче да *„нове генерације не могу више да се одушевљавају оним сновима који су лепешили младост наших отаца. Јуначка дела наших предака могу се научно проучавати, али нас више не могу инспирисати... Данас је потребна једна нова врста хероизма: потребан је хероизам рада!“* (Јовановић, 1927: 7).

У својој, како каже студији „малих огледа“, *Култ рада*, Јовановић експлицира тезу о значају *парадигме рада* за развој друштва и етике рада и позива за радно и социјално васпитање и развој личности нових генерација, као и њихово позитивно такмичарство у стваралаштву. У вези с тим, између осталог, пише: *„Рад је мерило свих вредности. Бити човек је религија новог доба“* (Јовановић, 1927: 79). Јовановић указује на антрополошку, етичку и социолошку улогу рада у развоју човекове друштвености, у изградњи његове продуктивне личности – од човека „по себи“ у „човека за себе“.

Јовановић је и пре пионирских експерименталних емпиријских истраживања америчког научника Елтона Мајоа, у области индустријске социологије, као и социолога Жоржа Фридмана, Пјера Навила и Алена Турена, у француској индустрији, први међу научницима изучавао идустријски однос, промене у карактеру рада и организацији рада и управљања под утицајем индустријске модернизације. Разматрајући ефекте које имају Тејлоров и фордистички модел организације рада на радникове учинке на раду, на положај радника и односе између рада и капитала, Јовановић је указао на значај организовања радника и радничких борби за своја права како у индустријском начину производње, тако и у борби за демократију у глобалном друштвеном систему. У овом контексту, Јовановић афирмише своју тезу о *ергокрацији*, тј. радној, органској, произвођачкој демократији као основу изградње демократије у глобалном друштву, подвлачећи да ослобађање радника, призвођача, представља фундамент подруштвљавања поља политичког разотуђења човека у друштву. На тој основи своја истраживања из области социологије рада повезује са проблематизацијом тема из социјалне психологије и политичке социологије, политичким борбама за асоцијативну демократију – на програму демократског социјализма.

Драгољуб Јовановић се с правом може сматрати једним од пионира социологије рада и еко-социологије развоја у европској соци-

ологији и социологије сељаштва у српској социологији. Одбрањене докторске дисертације и добар део касније публикованих радова потврђују његово продубљено изучавање проблематике рада, најпре у индустрији и пољопривреди, као и дефинисање својеврсне социолошке парадигме о улози рада у развоју економије, друштва, културе и личности. Његови закључци имају не само социолошки, већ и мултидисциплинарни научни значај у истраживању проблематике рада. У том смислу може се рећи да је Јовановић рад изучавао и са антрополошког, социјално-психолошког и културолошког становишта. О раду пише као о „мерилу свих ствари, као највишој вредности и најплеменитијем услову личне среће“ (Јовановић, 1927: 30), основи човекове друштвености и развоју личности; али и као „правој животној радости“ човека и поезији живота (Јовановић, 1927: 33). У поменутој студији – која започиње мислима Емила Золе: „Рад је Бог савременог човечанства“ – Јовановић је исписао својеврсну химну и молитву о човековом стваралаштву.

Упоредно истраживање његовог дела, у социјалном и културном контексту доба у коме су настала, показује да је Јовановић добар познавалац теорије постварања живог рада и отуђења рада и човека и пре него што су 1932. године први пут објављени Марксови рани радови (економско-филозофски рукописи). У експлицирању своје парадигме рада дао је једну антрополошко-социолошку дефиницију улоге рада у развоју личности и друштвеном развоју.

ИСТРАЖИВАЊЕ СЕЛА И СЕЉАШТВА У ДЕЛУ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

Иако је Јовановић, у време свог академског образовања и научне промоције, у фокусу имао социолошко истраживање положаја радника у индустрији и фактора који утичу на продуктивност рада, те се правом може сматрати претечом индустријске социологије и социологије рада код нас, по повратку у земљу његову пажњу окупираће *сељаштво*, које је представљало најмногбројнију друштвену групу, слој и класу у српском друштву и југословенској држави.

Нико се од наших социолога и политичких писаца није бавио сељаштвом, сем Сретена Вукосављевића између два рата и Радомира Лукића после Другог светског рата. И овде је Јовановић заорао „прву бразду“ у нашој научној литератури. О томе сведоче његове студије, почев од *Аграрне политике* (1930) до *Социјалне политике* (1931) (универзитетског уџбеника за студенте Правног факултета у Београду), *Еволуције радничког питања* (1932), *Новог Антеја* (1934), *Социјализма и сељаштва* (1940), као и бројних чланака о сељаштву, задругарству и задружном социјализму.

У свим овим списима, Јовановић показује широко познавање светске литературе о проблемима о којима пише, примењујући мултидисциплинарни, комплементаран приступ у истраживању: комбинујући социјалну анализу са антрополошком и правно-политичком, историјско-компаративни метод са анализом садржаја и пос-

матрања. У том смислу Јовановић није себи дозволио да доктринарно, догматистички приступа изучавању одређених проблема, већ их је структурно и динамички истраживао у контексту времена у коме су настајали.

Његова истраживања о аграрном питању и аграрној политици, социјалном питању и социјалној политици, положају и улози света рада и борбе за ергократију, социјалну државу народног благостања, демократски социјализам и балканској регионалној сарадњи и интеграцији и данас имају научну вредност и друштвену актуелност.

О КОНТИНУИТЕТУ БОРБЕ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА ЗА ОСТВАРИВАЊЕ ХУМАНИСТИЧКИХ И СОЦИЈАЛНИХ ИДЕАЛА

Јасно је да Драгољуб Јовановић није писац локалног формата. Као научник, народни трибун и интелектуалац, био је окренут суштинским проблемима и изазовима епохе у којој је живео, о чему говори фокусирање на четири кључне теме: демократија, социјализам, југословенство и балканска (кон)федерација, које су чиниле окосницу и стожер његових хуманистичких и социјалних идеала.

Од најранијих дана па до краја живота, остаће борац за хуманистичке и социјално-еманципаторске идеале свог народа и човечанства. Најречитије о томе сведочи континуитет и доследност његове идејно-политичке и научно-истраживачке оријентације везане за идеје и програм борбе за социјализам. Анализа садржаја његових капиталних дела али и мемоарских записа, то потврђују. Од *Ћачког социјализма*, чијим се идејама „задојио“ у току примарне социјализације у завичајном Пироту, преко *рационалног социјализма*, кога је спознао изучавањем литературе из научног социјализма и социјалистичког покрета у Француској, до *демократског и задружног социјализма*, инспирисан идејама Светозара Марковића и даље дограђиваних властитим оригиналним студијама, као и политичком делатношћу, везаним за покрет земљорадничке левице у Србији и Југославији, чији је идеолог, оснивач, писац програма и доследни народни трибун остао до краја своје политичке каријере. О томе је, у својим мемоарима, записао: „Ја сам увек био човек левице и то морам остати до краја, без обзира на обрт догађаја, чак и без обзира на погрешке које очекујем са стране својих природних савезника“ (Јовановић, 2008: 411).

Оно што је Јовановић научио од француских социјалиста и његових професора левичара било је да научни социјализам није догма, да постоји плурализам пројеката, покрета и путева борбе за социјализам, као и да је изградња социјализма органски повезана са развојем социјалне, политичке и партиципативне самоуправне демократије у друштву.

Феномену демократије – којем се посветио још у својој дисертацији – приступа супстанцијално, суштински и социолошки, а не процедурално, формално. У том смислу, развој демократије изучава у контексту борбе за људска права, остваривање слободе, једнокости и

правде у друштву. Отуда развој политичке демократије органски повезује са развојем индустријске, партиципативне и социјалне демократије. Стога није случајно да се, као млади социјалиста, социолог и хуманиста, определио да у својој дисертацији истражује улогу и значај развоја индустријске партиципативне демократије, покрета радничке контроле и радничких савета (1916–1922) у Европи и свету, за демократију и хуманизацију односа у индустрији. Ове је теме обрађивао комбиновањем методе емпиријског истраживања и теоријском проблематизацијом. Указује, првенствено, на улогу институција и покрета партиципације у индустрији, не само као стимуланса за подизање продуктивности радниког рада, већ и као инструмента класне борбе за промену друштвеног положаја радничке класе, односно органску произвођачку демократију.

Јовановић ће своја истраживања, касније проширити на истраживање демократије у контексту трансформације глобалног друштва, владавине снага *ергократије*, истичући значај стратешког партнерства радника и сељаштва.

У његовим радовима истражује се значај локалне самоуправе, тј. традиција радничког и синдикалног покрета у Србији из 19. века и идеје Светозара Марковића о самоуправи и задружном социјализму. Јовановић је сматрао да социјалистичка демократија треба да надогради и превазиђе домете грађанске револуције остварујући јединство принципа политичке и социјалне демократије. Отуда се принципијелно борио за повезивање борбе за економска права радника и сељака са борбом за политичку демократију, од локалне самоуправе до централних институција у глобалном друштву. У овом контексту, инсистирао је да се „*право на хлеб*, као основно људско право“ (које је истакао *Мара* у Француској грађанској револуцији) мора органски повезати у пракси и остваривати са правом на индустријску демократију, локалну самоуправу и остваривању осталих политичких и људских слобода и права, укључујући и „слободу од страха“. Уколико се жели искорак из преддемократског друштва, чија је владавина заснована на институцији ванекономске присиле (неограниченој моћи владара и диктатури), онда се морају не само институционализовати, већ и остваривати сва грађанска права: од политичких, изборних, до свих врста равноправности (етничке, родне, верске...). Не само теоријски, већ и политички делатно, Драгољуб Јовановић ће, као народни трибун, идеолог сељаштва и земљорадничке левице и анифашиста, истрајавати у тој борби за демократију, долазећи у сукоб са Александровом монархистичком диктатуром и Брозовим монопартијским режимом. Цена тог сукоба било је његово вишегодишње робијање, као опозиционара у оба система. Тиме се придружио оним херојима борбе за демократију, који потврђују Периклову мисао „демократија је акт храбрости“, али је часно борити се за њу, као и за слободу и независност патрије. Она је дело истинољуба и правдољуба. Или како је то дијаболично и метафоријски Петар Кочић дефинисао: „Ко љуби истину и слободу, велик је и храбар као Бог, а презрен као пас“.

Јовановић је припадао оној групи српских интелектуалаца (пored Јована Цвијића, Михаила Пупина, Александра Белића, Недељка Дивца, Милана Богдановића...) која ће одушевљено подржати идеју југословенства из које ће настати покрет уједињења словенских и других народа и који ће довести до стварања Југославије. Протагонисти те идеје сматрали су да се тиме мали словенски народи ослобађају из чељусту Двојне Монархије, а српски народ на разуђеном балканском простору добија шансу да живи заједно у једној својој држави.

У том преломном историјском контексту, када се из Вилсонових четрнаест тачака (формулисаних 8. јануара 1918) које су предвиђале потпуно ослобођење Србије и Црне Горе, као и то да Србија добија излаз на Јадранско море, пише Драгољуб Јовановић у својим *Политичким успоменама*: „Није било речи о Југославији као новој творевини, али ми смо је носили не само у срцу, већ и у политичком уверењу“ (Јовановић, 1997: 411). И док у политичком врху српске елите траје контроверза између Пашића и Александра, у Паризу међу студентима током 1918. и 1919. године трају дискусије о будућности српског и јужнословенских народа, укључујући и конгрес Југословенских студената у Паризу, на коме је већина прихватила југословенство као избор. У вези са овим расправама, Драгољуб Јовановић додатно пише: „Ми, југословенски студенти у Паризу, били смо на страни Југословенског одбора и Народног већа, против српске владе, а за ‚Југословене‘. У томе расположењу нас је укрепило сазнање да је у Женеви образована југословенска лига, којој је председник био Јован Цвијић, секретар Перо Слијепчевић, а чланови угледни јавни радници из Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине...“ (Јовановић, 1997: 112)

Иако је Драгољуб Јовановић био доследни републиканац и социјалиста социјалдемократске оријентације, у овим послератним годинама борбе за слободу и ослобођење југословенских народа од аустроугарске хегемоније и колонијализма, у први план су истицани државни разлози (уједињење југословенских народа), а не облик државног уређења. Имајући у виду мултиетничку шароликост становништва на овом геопростору, као и разлике у политичкој традицији, он је будућност сагледавао у кључу федералног уређења новонастајуће државе (Срба, Хрвата и Словенаца, а потом и Југославије), а не унитаризма, као и конфедералног уједињавања и сарадње балканских народа, уз уважавање њиховог културног идентитета и државног суверенитета. У овом контексту треба разумети да је његово залагање за југословенство, за стратешки савез Срба, Хрвата и Словенаца, био израз „духа времена“, али и потребе да се превазиђе даља политичка фрагментација и манипулација овим геопростором од стране колонијалних сила.

Јовановић је будућност Балкана сагледавао у пројекту социјалдемократске перспективе развоја: произвођачко-радне демократије, са снажном локалном самоуправом и демократским уређењем, од локалних институција и заједница, преко региона до федералне организације глобалног друштва и конфедералног облика уједињавања, сарадње и демократске интеграције на Балкану.

Ове идеје о регионалном уједињавању („Балкан, балканским на-родима!“) биле су део визије српских социјалиста с краја 19. и почетка 20. века. У њих су били уткани идеали бројних генерација. Нажалост, ти експерименти су крајем 20. века разбијена, не само лудом игром „убиствених идентитета“, већ и спољних неоколонијалних сила којима није одговарала демократска интеграција Балкана. Политичка фрагментација југословенског и балканског простора, стварање сателитских држава, нов је „колонијални експеримент“ (Х. Хофбауер) који се данас реализује под вођством ЕУ у форми селективног усисавања једне по једне патуљасте државице у корпоративну трговачку мегадржаву ЕУ, по мери интереса европских транснационалних корпорација, под патронатом НАТО структура и техно-политократских елита. Преименовање југоисточне Европе и балканских земаља у западни Балкан само је део „шармирајуће“ евро-дипломатије. Балкан је данас нова европска периферија патуљастих држава, зависних друштава у којима се остварује неолиберални модел „капитализма катастрофе“ (Н. Клајн). Ове земље су дубоко захваћене процесима рестаурације, реколонијације, десувверенизације и протекторизације. И без обзира на медијску пропаганду и нов идеалистички дизајн о „ЕУ без алтернативе“ суочени смо са разореном привредом, све већим класним раслојавањем, енормном незапослености и експлоатацијом, владавином компрадорске буржоазије и сателитских елита. Њихове наде о модернизацији, правној држави и демократији претворене су, за сада, у своју супротност; на делу су процеси контрамодернизације, приватизације државе, јачања партокретског система („демократије без народа“ – М. Диверже) са утицајем страног капитала и владавином компрадорске буржоазије („колонијална демократија“ – А. Зиновјев).

Суочени са оваквом новом настајућом реалношћу периферијског капитализма катастрофе, није случајна реакција не само обичног грађанина, југоносталгичара, већ и публициста о африканизацији Балкана (Д. Милисављевић), као и истицање да „Југославија није била мала, већ смо ми били мали“ (М. Милошевић).

На историји је и науци да покажу како је дошло до успона и слома идеала и пројеката многих покрета на простору Југославије и Балкана, као и колики су удео у томе имале идеолошке илузије, а колико економски и политички интереси спољних и унутрашњих актера.

За сада се морамо критички суочити са кључним егзистенцијалним и развојним проблемима грађана и народа на овом геопростору. Балкан представља мост међу различитим цивилизацијама, на њему је увек историја била већа од његове географије. На њему се, најчешће уз интервенцију страног фактора, производио „вишак историје“, којим нису могле управљати домаће елите (В. Черчил), те отуда и „старатељства“ бројних патрона (Аустроугарске, Немачке, Енглеске, Ватикана, САД, НАТО...).

Извесно је, међутим, да будућност балканских народа није у даљој фрагментацији и сукобима, већ у изграђивању нове стратегије партнерства за развој и мир, регионалну сарадњу и демократску интеграцију, како би овај простор доживео економски и општедруштвени развој, а нове генерације живеље и стварале у миру.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Истичући значај Јовановићевог доприноса социологији рада и социологији села, ваља истаћи да ништа мању вредност данас имају и његове студије и поруке о потреби модернизације друштва и превредновања вредносних назора нових генерација ка култури рада и радном патриотизму, али и о људским правима и демократији, о борби против шовинизма и фашизма. О потреби изградње културе мира на Балкану и балканској конфедерацији, као облику демократске сарадње и равноправне регионалне интеграције. У овом контексту треба подсетити на његове поруке: да се балкански народи, ако желе да буду слободни од колонизаторских апетита старих и нових империјалиста, морају удружити на платформи равноправности и респекта међусобне суверености, културног идентитета и интегритета. Речју, *да будућност Балкана лежи у новим облицима сарадње и интегрисања, а не у поделама и сукобима.*

Истичући да је по својим опредељењима био и остао доследан левичар, социјалиста и републиканац, Драгољуб Јовановић је програмски јасно дефинисао разлику између својих и опредељења противника. У *Политичким успоменама* јасно наглашава: „Наш програм се разликује од програма наших противника. Наши непријатељи су били: капитализам, варварство, аутократија и милитаризам, а наши идеали су били: социјализам, култура, ергократија, тј. владавина рада, мир међу народима и њихова сарадња у сваком погледу“ (Јовановић, 1997: 68). Због нових генерација се питамо: зар побројани идеали нису и данас актуелни, вредности за које је часно борити се и живети?

Верујем да ће наступајуће генерације не само изнова откривати непролазну вредност универзалних идеала грађанске и социјалистичке револуције (*Liberté, Égalité, Fraternité*, право на рад и самоуправу и слободу од страха и достојанство живота...), већ и трагати за путевима њиховог остваривања у пракси, тј. својом друштвеном борбеношћу освајати нове хоризонте револуције, померајући границе прогреса, хуманизације друштва и општечовечанске еманципације. Оживотворење алтернативног пројекта борбе за посткапиталистичко друштво, у коме ће „слобода сваког појединца бити услов слободе за све“ (Маркс), носиће, пак, боју и печат њихових нада и снова, жар енергије њиховог ума и маште, да свет буде богатији и бољи, а људи слободни, равноправни, праведнији и срећнији.

ЛИТЕРАТУРА

Јовановић, Д. *Култ рада*. Београд: Рад, 1927.

Јовановић, Д. *Политичке успомене*, књ. 2: Сазнања. Београд: Култура, 1997.

DRAGOLJUB JOVANOVIĆ – BETWEEN SCIENCE AND ACTION
(On the occasion of Dragoljub Jovanović's 125th birthday)**Summary**

The paper deals with the creative work of Dr. Dragoljub Jovanović and uncovers his new face not only as a public tribune and “energy teacher”, but also as a scientist and humanist. The study focuses on his pioneering contribution to sociology of development and rural sociology, as well as sociology of culture and peace, along with a continuous struggle for achieving humanistic social and political ideals. The paper emphasizes the importance of his research in defining the paradigm of work in contemporary science, as a unification of political and social democracy in the fight for socialism. Furthermore, particular attention is paid to the need for a reevaluation of younger generation's ideals, in the period after the Great War, in the sense of the cult of work and working patriotism, which are necessary both for the development of the country and of healthy persons for the new upcoming times.

Key words: Dragoljub Jovanović, paradigm of work, sociology of industrial relations, rural sociology, sociology of culture.

POSLEDICE DEINDUSTRIJALIZACIJE I EKONOMSKI EFEKTI REINDUSTRIJALIZACIJE NA PRIMERU ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA

Rezime

Reindustrijalizacija predstavlja proces obnove industrijske proizvodnje sa ciljem povećanja učešća industrije u stvaranju ukupnog BDP-a. U zemljama zapadnog Balkana, reindustrijalizacija je prepoznata kao nužan proces koji ima za cilj povećanje zaposlenosti, unapređenje strukture njihovog izvoza i pozicije u međunarodnim ekonomskim odnosima. Reindustrijalizacija je, kao koncept ozdravljenja privrede, determinisana samom suštinom procesa tranzicije i reformi koje su taj proces obeležile. Drugim rečima, reindustrijalizacija je "odgovor" na negativne posledice deindustrijalizacije i tercijarizacije privrede. Primena ova dva koncepta na privrede zemalja zapadnog Balkana, zahvaljujući njihovom ekonomskom nasleđu i geoekonomskom položaju nije dala pozitivne efekte kao u nekim drugim zemljama u tranziciji. U ovom radu, autorka bavi analizom dosadašnjih efekata procesa reindustrijalizacije u zemljama zapadnog Balkana, sa posebnim osvrtom na potencijale i moguće pravce razvoja njihovih industrija u budućnosti

Ključne reči: deindustrijalizacija, reindustrijalizacija, ekonomija, zapadni Balkan.

UVOD

Ekonomski razvoj grupe zemalja zapadnog Balkana kojoj pripadaju Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija i Severna Makedonija, se već pune tri decenije odvija pod okriljem i po pravilima procesa tranzicije. Društveno-politički i ekonomski ambijent koji je u ovim zemljama kreiran u pred-tranzicionom periodu uslovio je razumevanje i prihvatanje osnovnih postulata procesa tranzicije, kao i dinamiku realizacije tog procesa. Osim internim društvenim i ekonomskim faktorima, tok tranzicije je u prvim godinama njenog sprovođenja bio determinisan i političkim događajima koji su se odvijali na prostoru tih zemalja i procesima koji su se odvijali na području zapadne Evrope. Antagonizam tih procesa: na jednoj strani povezivanja i saradnje u Evropi i na drugoj fragmentacije i konflikata na zapadnom Balkanu, odredio je i ekonomski položaj novih tranzicionih zemalja u Evropi i definisao odnose Evropske unije prema njima kao potencijalnim članicama te integracije. Tranzicija ove grupe zemalja u ekonomskom smislu podrazumevala je prelazak na tržišni način privređivanja čiji su osnovni postulati bili: privatizacija, deindustrijalizacija i liberalizacija ekonomskih tokova. Deindustrijalizacija, kao novi razvojni koncept koji

¹ ibozicmiljkovic@gmail.com

je imao za cilj smanjenje učešća industrije, a povećanje učešća sektora usluga u privredama ovih zemalja u značajnoj meri je doprineo urušavanju njihovih privrednih sistema. Problemi se javljaju već u prvim godinama tranzicije. Drastičan pad industrijske proizvodnje, smanjenje obima izvoza industrijskih proizvoda i pad konkurentnosti industrijske proizvodnje na međunarodnom tržištu doprineli su sužavanju izvoznog tržišta, odnosno broj zemalja – izvoznih destinacija je značajno redukovan. Treba napomenuti da je industrija, u drugoj polovini XX veka u gotovo svim zemljama zapadnog Balkana predstavljala motor privrednog razvoja. Izvozom industrijskih proizvoda ove zemlje su ostvarivale značajne devizne prilive, a mnoge od njih su na svetskom tržištu bile prepoznate po kvalitetu svojih brendova. Sektor industrije je, kao najrazvijeniji, zapošljavao najveći deo radno sposobnog stanovništva. Devastacijom industrijskih kapaciteta, veliki broj zaposlenih u industriji ostaje bez posla što sa sobom nosi niz posledica ekonomsko-socijalne prirode, pa se može reći da je ekonomska kriza koja je u prvim godinama tranzicije nastala u zemljama zapadnog Balkana, generisana urušavanjem industrije kao vodeće privredne delatnosti, predstavljala okidač za mnogo širu društvenu krizu koja traje dugo i čiji je ishod neizvestan.

Politika reindustrijalizacije u zemljama zapadnog Balkana sprovedena je implementacijom modela koji su se pokazali efikasnim u procesu tranzicije zemalja centralne i istočne Evrope. Strategija oživljavanja industrijske proizvodnje zasniva se na povećanju učešća stranog kapitala u domaćoj industriji i razvoju sektora niskih i srednje niskih tehnologija. Takva razvojna strategija ne obezbeđuje zemljama zapadnog Balkana strukturu izvoza kakvu imaju ekonomski razvijene zemlje niti konkurentnost na međunarodnom tržištu koja bi na duži rok obezbedila odgovarajuću dinamiku izvoza i stabilnost deviznih prihoda po tom osnovu.

1. Kratak osvrt na istorijat industrijske proizvodnje u periodu pre tranzicije

Tokom XIX i u XX veku, proces industrijalizacije je postao obeležje privreda razvijenih zemalja. U osnovi tog procesa bila su velika naučna i tehnološka otkrića, koja su generisala i usmeravala proces privrednog razvoja, određujući njegovu dinamiku i strukturu. Ubrzan razvoj svetske privrede praćen odgovarajućim tehničko-tehnološkim napretkom, uslovio je diversifikaciju njene proizvodne strukture, porast produktivnosti i intenzivniju međunarodnu trgovinu. U drugoj polovini XX veka, po završetku Drugog svetskog rata, proces industrijalizacije zahvata i socijalističke zemlje centralne i istočne Evrope kojima su geografski pripadale i današnje zemlje zapadnog Balkana. Sve do početka '90-tih godina industrija je bila vodeća privredna delatnost, široko prihvaćen metod privrednog razvoja i važan deo strategije modernizacija njihovih ekonomija. Industrijska proizvodnja je u ovim zemljama na godišnjem nivou rasla brže od stopa koje su beležile razvijene kapitalističke zemlje, pa čak brže i od svetskog proseka.

Tabela 1
Dinamika rasta industrijske proizvodnje u svetu i po grupama zemalja u periodu
industrijalizacije: uporedni prikaz

Period	Svet	Socijalističke zemlje	Razvijene kapitalističke zemlje	Zemlje u razvoju
1961-1985	5,1	6,9	3,9	4,6
1971-1985	4,2	6,6	2,7	3,1
1981-1985	3,2	5,5	1,8	-0,5

Izvor: Vukmirica, 1988: 58.

Proces industrijalizacije zemalja koje danas pripadaju subregionu zapadnog Balkana (sa izuzetkom Albanije), u periodu pre tranzicije, moguće je pratiti imajući u vidu parametre i pokazatelje koji se u ovoj oblasti odnose na bivšu Jugoslaviju u čijem su se sastavu u to vreme nalazile. Prvi pokušaj te zajedničke države da model industrijalizacije podigne na viši nivo, dajući pri tome značaj modernizaciji bio je 1965. godine donošenjem mera Privredne reforme (Latifić, 1997: 13). Među brojnim ciljevima sadržanim u tom dokumentu izdvajala su se tri: uključivanje u međunarodnu podelu rada, odnosno, izlazak na svetsko tržište, decentralizacija upravljanja i zamena ekstenzivnog modela razvoja intenzivnim, odnosno prelazak sa kvantitativnog na kvalitativni rast (Savić, 2010: 268). Uporedo sa napretkom procesa industrijalizacije, razvojem industrije i diversifikacijom industrijskih sektora i grana, menjala se i struktura proizvodnje i izvoza. U toj strukturi su sve značajnije mesto zauzimali proizvodi prerađivačke industrije višeg stepena finalizacije, neki sofisticirani industrijski proizvodi kao što su kompjuteri, mikroprocesori, medicinski uređaji, pa čak i automobili. Osim toga, sektor industrije je zapošljavao najveći deo radno sposobnog stanovništva. Zahvaljujući razvijenom sektoru industrije stope nezaposlenosti su tokom druge polovine XX veka, sve do početka '90-tih godina bile minimalne. Vladajući oblik svojine nad sredstvima za proizvodnju bila je društvena svojina, dok privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju nije postojala. Radnička klasa činila je okosnicu srednjeg sloja stanovništva, a njeno ekonomsko obeležje činio je solidan životni standard i visok stepen socijalne sigurnosti čije su odrednice između ostalog, bile besplatno školovanje, besplatna zdravstvena zaštita, državna regulacija stanovanja – dodeljivanjem društvenih stanova na korišćenje i sl. (Božić, 1996:17).

Finansiranje razvoja industrije u predtranzicionom periodu odvijalo se sredstvima domaće akumulacije i investicija. Struktura tih sredstava bila je podeljena u tri velike grupe: bespovratna sredstva, usmerena sredstva štednje i obavezno udružena sredstva (Čobeljić, 1978: 40). Bespovratna sredstva činila su 36% ukupnih investicionih sredstava i njihovu strukturu činili su budžetski prihodi (posebni i dopunski porezi iz zarada građana, deo naknade iz cene tečnih goriva, porezi na promet tečnih goriva, deo poreza ostvarenih na nivou republike i sl.). Usmerena sredstva štednje

stanovništva kod banaka činila su 23% ukupnih investicionih sredstava, dok su obavezno udružena sredstva činila preostalih 41% investicionih sredstava (Čobeljčić, 1978: 41). Ova poslednja kategorija sredstava podrazumevala je obavezna izdvajanja privrede i stanovništva za razvoj onih industrijskih grana u kojima je tadašnja Jugoslavija ostvarivala najveće komparativne prednosti: prerađivačku industriju, sektor energetike i modernizaciju poljoprivredne proizvodnje. S obzirom na izuzetno povoljne klimatske i geomorfološke uslove za razvoj poljoprivrede, posebna pažnja je poklanjana razvoju prehrambene industrije. Modernizacija infrastrukture, komunalne privrede i izgradnja hidrocentrala za proizvodnju električne energije realizovane su uglavnom zaduživanjem kod međunarodnih finansijskih institucija (World bank, 1979: 4).

Fokus na razvoju i modernizaciji industrije za kratko vreme je pokazao pozitivne efekte na ukupan privredni rast i razvoj. U periodu od 1952-64 godine prosečna stopa rasta BDP-a u bivšoj Jugoslaviji iznosila je 8,6%, dok je u periodu 1964-78 godine zabeleženo 5,6%. U istim periodima, udeo dodate vrednosti industrije u BDP-u iznosio je taksativno 12,7% i 7,1%, dok je udeo dodate vrednosti poljoprivrede u BDP-u iznosio 4,5% odnosno 1,7% (Savezni zavod za statistiku, 1986: 181). Dominantno učešće industrijskih proizvoda u strukturi proizvodnje i posebno, u strukturi izvoza, obezbeđivalo je, po kriterijumima Svetske Banke, tadašnjoj Jugoslaviji status srednje razvijene zemlje, svrstavajući je u grupu zemalja sa višim srednjim dohotkom (World bank). Samo nekoliko decenija kasnije, zahvaljujući tranzicionim reformama, zemlje zapadnog Balkana kao samostalne države, neće imati takav status.

Za razliku od bivše Jugoslavije u kojoj je druga polovina XX veka ostala zabeležena kao period ekonomskog prosperiteta, Albanija je, u istom periodu, u pogledu ekonomskog razvoja imala sve odlike zatvorene, autarkične privrede. Tempo njenog ekonomskog razvoja bio je vrlo spor pa je i njena ekonomska struktura ostala nepromenjena sa veoma visokim učešćem poljoprivrede i ostalih delatnosti iz primarnog sektora privrede (Božić Miljković, 2018: 40). Tek pred kraj XX veka dolazi do postepenog otvaranja Albanije prema Evropi i prihvatanja novih modela ekonomskog razvoja. Tada Albanija, kao i nove samostalne države sa prostora bivše Jugoslavije kreće na put tranzicije, međutim, bez velikih uspeha na ekonomskom planu.

2. Tranzicija zemalja zapadnog Balkana i proces deindustrijalizacije

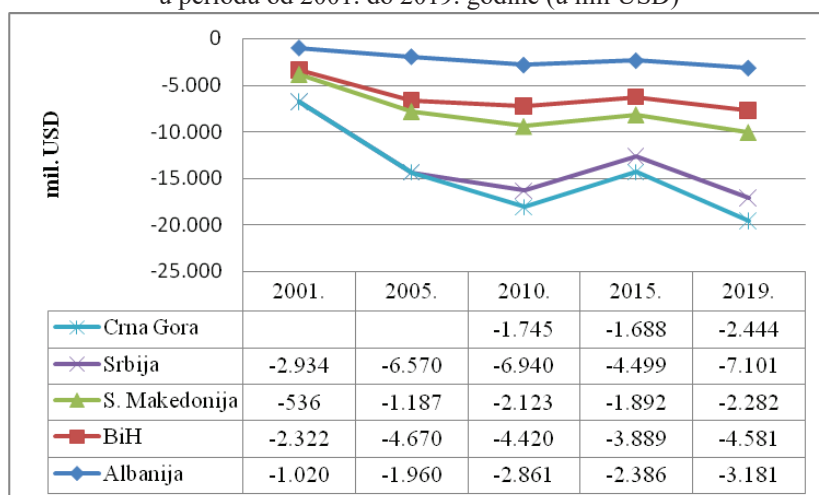
Industrija zemalja zapadnog Balkana je, u prvim godinama tranzicije, bila izložena dramatičnim promenama njenih dotadašnjih uslova poslovanja i pravila funkcionisanja. Nagla privatizacija industrijskih preduzeća, uz primene brojnih preporuka međunarodnih institucija za brzo prevazilaženje procesa tranzicije, dovele su za kratko vreme do pada privredne aktivnosti, pada svih vidova potrošnje i pada tražnje za industrijskim proizvodima (Kovačević, 2011). Način na koji je sprovedena tranzicija, naročito u prvim godinama tog procesa, imao je višestruke negativne efekte na dalji razvoj industrije u zemljama zapadnog Balkana i velike posledice na strukturu, obim i dinamiku njihovog izvoza. To je imalo implikacija i na njihov

položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima i determinisalo odnos međunarodnih finansijskih i drugih institucija prema njima.

Prihvatanjem procesa deindustrijalizacije kao integralnog dela tranzicije, došlo je do drastičnog pada industrijske proizvodnje u gotovo svim granama i sektorima. Industrija je izgubila stabilan oslonac u domaćem tržištu koji je imala gotovo pola veka. Značajan pad aktivnosti u delatnostima poput saobraćaja, građevinarstva, poljoprivrede, turizma tokom '90-tih godina uslovio je i pad tražnje za industrijskim proizvodima u ovim sektorima, što se negativno odrazilo na obim industrijske proizvodnje. Učešće industrije u GDP 1983. godine iznosilo je 43%, 1993. godine 23%, 1996. godine 15,5%, a 2002. godine svega 10,5% (UNCTAD, Handbook of Statistics).

Period deindustrijalizacije u zemljama zapadnog Balkana, na svetskom tržištu je obeležio trend rasta tražnje za sirovinama, poluproizvodima i gotovim proizvodima nižeg stepena finalizacije. U izvozu tih proizvoda, zemlje zapadnog Balkana prepoznaju novu razvojnu šansu, koja u datim uslovima stimuliše ekonomski rast, ali na duži rok menja njihov status u međunarodnim ekonomskim odnosima i ima negativne efekte na privredni razvoj svake od njih pojedinačno. Struktura izvoza ovih zemalja, iako su one u procesu tranzicije, odgovara strukturi izvoza kakvom se odlikuju zemlje u razvoju, odnosno zemlje koje su u međunarodnoj trgovini pozicionirane kao izvoznice sirovina i primarnih proizvoda. Takva struktura izvoza u kojoj se svetskom tržištu plasiraju jeftine sirovine, a sa druge strane sa istog tog tržišta se uvoze skupi finalni proizvodi, ima duboke i trajne konsekvence na platni bilans. Deficit spoljnotrgovinskog bilansa je još jedna zajednička odlika ove grupe zemalja u tranziciji, a podaci dati u narednom grafiku potvrđuju da taj deficit ima rastući trend i hroničan tok.

Grafik 1
Spoljnotrgovinski bilans zemalja zapadnog Balkana
u periodu od 2001. do 2019. godine (u mil USD)

Izvor. UNCTAD Handbook of Statistics (<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx>), pristupljeno novembra 2020.

Trendovi u kretanju spoljnotrgovinskog deficita u prikazanom vremenskom periodu rezultat su i posledica upravo procesa deindustrijalizacije u zemljama zapadnog Balkana. Pad produktivnosti u sektoru industrije, gubitak domaćeg tržišta, kao i odsustvo finansijske podrške od strane države kroz subvencije i sredstva iz budžeta, doprineli su drastičnom smanjenju konkurentnosti industrijskih proizvoda koji vode poreklo iz zemalja zapadnog Balkana. Od svih pomenutih izazova, industrijska preduzeća iz ovih zemalja bila su najteže pogođena činjenicom da sistem tržišnog privređivanja ne prepoznaje državu u funkciji regulatora tržišnih odnosa (Božić, 2005: 430). Sigurne subvencije od strane države, neuslovljene rezultatima poslovanja postale su deo ekonomske istorije ovih zemalja. Proces tranzicije podrazumevao je njihov izlazak na tržište i samostalnu borbu sa konkurencijom koja na njemu vlada. U toj tržišnoj utakmici došle su do izražaja mnoge slabosti industrijskih preduzeća iz zemalja zapadnog Balkana. U osnovi tih slabosti bilo je naglo napuštanje starog i nekritički odnos prema postulatima na kojima se zasniva novi sistem privređivanja, posebno prema deindustrijalizaciji. Aktivnosti sprovedene na tom planu, uticale su na smanjenje konkurentnosti izvoza ovih zemalja, što je imalo određene posledice na njihov ekonomski razvoj.

Smanjenju konkurentnosti doprineo je i fenomen zakasnele tranzicije, odnosno činjenica da su prvu deceniju tog procesa zemlje zapadnog Balkana posvetile više političkim pitanjima, zanemarujući pritom ona koja se tiču ekonomskog razvoja i modernizacije privrede. Kao formalni početak procesa tranzicije u ovoj grupi zemalja smatra se kraj '80-tih godina prošlog veka, ali do političke stabilizacije, prihvatanja i primene tranzicionih reformi u većini njih dolazi tek početkom ovog veka (Sanfey & Milatović, 2019: 41). Zakasnela tranzicija uslovlila je, između ostalih problema i tehnološku inferiornost ove grupe zemalja u poređenju sa razvijenim zemljama Evrope ili bivšim socijalističkim zemljama koje su brže i bezbolnije prošle kroz proces tranzicije. Razvoj nauke, tehnologija i znanja podrazumeva resurse i ulaganja. U slučaju zemalja zapadnog Balkana, na obe strane postoje značajna ograničenja, ali postoji i potreba za aktivnim odnosom prema tehnološkoj modernizaciji koja je generator razvoja industrije i ekonomskog prosperiteta.

Jedno od obeležja procesa tranzicije, a ujedno smisao i odraz deindustrijalizacije, jeste I rast učešća sektora usluga u proizvodnji I zaposlenosti uz smanjenje učešća sektora industrije. Ovakva deindustrijalizacija je fenomen koji postoji u globalnoj ekonomiji i odlika je zrelih industrijskih društava i razvijenih zemalja (Przywara, 2017: 442). U zemljama zapadnog Balkana, taj proces je implementiran naglo i nekritički sa nedovoljno artikulisanom idejom i vizijom da se na taj način tranzicione privrede približe kapitalističkim tržišnim privredama u kojima takva privredna struktura ima dugu tradiciju. U prilog različitom shvatanju deindustrijalizacije između razvijenih zemalja i zemalja u tranziciji govore podaci da se kod razvijenih zemalja maksimalno učešće industrije u GDP ostvaruje kod nivoa GDP *per capita* između 3000 i 3500 dolara (Mičić, 2015: 21-22). U Srbiji je, na primer, proces deindustrijalizacije počeo 1990. godine, kada je maksimalno učešće industrije u BDP ostvareno kod nivoa GDP *per capita*

od 1450 dolara (Mičić, 2015: 22). Slično je bilo i kod drugih zemalja zapadnog Balkana koje su 1990. godine dostigle sledeće vrednosti GDP *per capita*: Albanija 639,5 dolara, Bosna i Hercegovina 318 dolara, Makedonija 2.240 dolara (the World Bank).

Tabela 2

Struktura BDP zemalja zapadnog Balkana: udeo poljoprivrede, industrije i usluga

		2001.	2005.	2010.	2015.	2019.
Albanija	Poljoprivreda	22,7	18,8	18,0	19,8	18,6
	Industrija	21,7	25,1	24,9	21,8	20,1
	Usluge	44,9	43,6	44,0	46,3	48,6
BiH	Poljoprivreda	8,9	8,3	6,8	6,2	6,1
	Industrija	19,1	21,3	22,4	22,5	23,7
	Usluge	54,5	54,7	55,6	56,3	55,5
S. Makedonija	Poljoprivreda	9,7	9,7	10,1	9,7	8,8
	Industrija	20,6	20,4	21,0	23,9	23,9
	Usluge	54,4	55,8	55,1	53,7	54,6
Srbija	Poljoprivreda	14,7	6,7	6,6	6,7	6,2
	Industrija	32,9	29,1	25,3	25,7	25,6
	Usluge	41,4	47,2	51,7	50,9	51,2
Crna Gora	Poljoprivreda	10,8	8,8	7,7	8,1	...
	Industrija	22,3	17,3	17,1	14,4	...
	Usluge	57,4	57,6	58,6	60,3	...

Izvor: World Bank (<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>), pristupljeno novembra 2020.

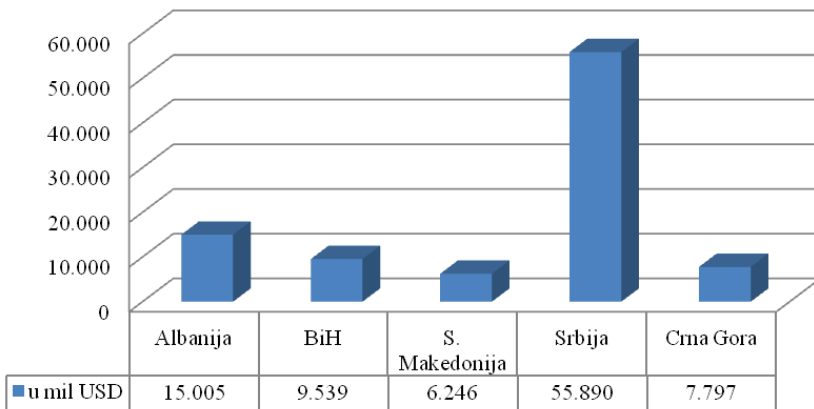
Kao što se na osnovu podataka može videti, u periodu posle 2000. godine, udeo sektora usluga u strukturi GDP se povećava. U strukturi usluga dominiraju finansijske usluge, usluge osiguranja i posredovanja, zatim trgovina i usluge vezane za promet nekretnina. U manjoj meri su zastupljene sofisticirane finansijske usluge, usluge iz oblasti informacionih i informatičkih tehnologija i telekomunikacione usluge koje obezbeđuju veće prihode i pozitivno utiču na izvozne performanse zemlje.

3. Reindustrijalizacija zemalja zapadnog Balkana i njeni ekonomski efekti

Iskustva razvijenih zemalja pokazuju da se bez razvoja industrije i tehnološke modernizacije privrede u celini ne mogu postići značajni rezultati u privrednom razvoju. Zato se, u zemljama zapadnog Balkana reindustrijalizacija prepoznaje kao nužan proces kako sa aspekta njihovog samostalnog privrednog razvoja, tako i sa aspekta njihovog uključivanja u regionalne i globalne ekonomske tokove. Oživljavanje industrijske proizvodnje i povećanje učešća te proizvodnje u domaćem proizvodu, pred-

stavljao je veliki izazov za zemlje zapadnog Balkana. Ovo pre svega, zato što je baza savremene svetske industrije u modernoj tehnologiji koja se veoma intenzivno razvija i obogaćuje novim rešenjima, a sa kojom su zemlje zapadnog Balkana još '90-tih godina prošlog veka izgubile korak (Dall & Marinković, 2014: 45). Osim toga, razvoj savremene industrije zahteva velika kapitalna ulaganja, na šta ove zemlje nisu spremne. Treće po redu je pitanje potpune ekonomske valorizacije industrijskih proizvoda poreklom iz zapadnobalkanskih zemalja na evropskom i svetskom tržištu, odnosno pitanje njihove konkurentnosti. Uprkos svim ovim problemima, reindustrijalizacija je u svim zemljama zapadnog Balkana prihvaćena kao jedan od veoma važnih i nužnih aspekata privrednog razvoja. Proces revitalizacije industrijskih kapaciteta odvijao se na dva nivoa: tamo gde je to bilo moguće, modernizovane su i proizvodno aktivirane čitave fabrike; tamo gde je proizvodnja bila u velikoj meri devastirana, a proizvodni i tehnološki procesi zastareli, politikom reindustrijalizacije su bili obuhvaćeni zdravi delovi starih industrijskih preduzeća.

Nedostatak domaće akumulacije i tehnološka inferiornost u zemljama zapadnog Balkana usloveli su da se proces reindustrijalizacije odvija uz pomoć i značajno učešće stranih direktnih investicija (Estrin & Uvalić, 2016: 467). Strane investicije postale su generator privrednog razvoja zemalja zapadnog Balkana, međutim njihov raspored u strukturi privrede nije doveo do impresivnog razvoja industrijske proizvodnje, bar ne onih grana koje bi obezbedile dugoročno stabilan ekonomski razvoj. U periodu od 2006. do 2016. godine, u privrede zemalja zapadnog Balkana plasirano je oko 95 milijardi USD stranih direktnih investicija (UNCTAD Handbook of Statistics). Posmatrano po zemljama, raspored plasmana je izvršen na sledeći način:

Source: World UNCTAD Handbook of Statistics (<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx>), pristupljeno novembra 2020.

Među zemljama zapadnog Balkana, po privlačenju stranih direktnih investicija ističe se Srbija. Međutim, i pored velikih brojeva koji se vezuju za priliv stranog kapitala, ozbiljni ekonomski efekti su izostali, odnosno

Srbija danas nema ni jednu veliku kapitalnu investiciju u razvoj industrije. Slična situacija je i u ostalim zemljama zapadnog Balkana. Veliki deo stranih direktnih investicija plasiran je u sektor usluga: telekomunikacije, finansije i osiguranje, saobraćaj, trgovinu i sl., dok se sektor industrije nalazi na drugom mestu. U okviru tog sektora dominira prerađivačka industrija: proizvodnja hrane, pića i duvana, zatim automobilska industrija, proizvodnja električnih proizvoda i mašina, hemijska industrija i sl (World Bank, 2018: 14). Visoko učešće prerađivačke industrije u ukupnom prilivu stranih investicija u zemljama zapadnog Balkana je, u početnom periodu priliva stranih direktnih investicija bilo u skladu sa njihovim statusom tranzicionih ekonomija i u skladu sa procesom reindustrijalizacije (Savić, 2006: 37). Međutim, kasnije faze reindustrijalizacije podrazumevaju da tehnološki intenzivne industrije, uz angažovanje visoko kvalifikovane i obrazovane radne snage, treba da postanu važan segment industrijske strukture zemalja u tranziciji. To znači da treba intenzivnije ulagati u proizvodnju opreme, postrojenja i uređaja iz domena srednjih i visokih tehnologija (Radošević, 2014:64). Osnovni pravac naučno-tehničkog i tehnološkog razvoja u svetu vezan je za informacione i genetske tehnologije, eksploataciju biomasa, svemirske i laserske tehnologije, bioinženjering, nove izvore energije i nove materijale. U tom smislu, naučni i stručni kadar zemalja zapadnog Balkana mora biti osposobljen da nesmetano može obezbediti transfer odgovarajućih tehnologija, kao i istraživanje i razvoj ovih tehnologija (Đukić, 2014).

Budućnost industrije i društva u celini direktno je uslovljena kvalitetom obrazovnog sistema i stepenom razvoja naučno-istraživačkog rada. Zemlje zapadnog Balkana i u tom smislu zaostaju za razvijenim zemljama Evrope i sveta. Njihova izdvajanja iz budžeta za razvoj ovih delatnosti su izuzetno skromna i kao takva iziskuju dug vremenski period da bi se, samo oslanjanjem na sopstvene snage, došlo do željenih rezultata. Zato su one, u procesu reindustrijalizacije nužno upućene na uvoz stranog kapitala i transfer tehnologija iz inostranstva.

4. Konkurentnost industrije zemalja zapadnog Balkana u periodu tranzicije: merenje i analiza

U osnovi brojnih definicija konkurentnosti jeste sposobnost zemlje da izvozi. Osim toga, ovaj pojam uključuje još i niz drugih činilaca kao što su: stepen uspešnosti nacionalne privrede u eksploataciji prirodnih, materijalnih i ljudskih resursa u proizvodnji i u nastupu na tržištu, produktivnost, životni standard stanovništva, bilateralne i multilateralne ugovore i sporazume kojih je zemlja potpisnica, članstvo zemlje u različitim međunarodnim organizacijama i slično (Božić Miljković, 2012:70). Politička i ekonomska prekretnica koju su sve zemlje zapadnog Balkana doživele '90-ih godina prošlog veka, dotakla je, u negativnom smislu, sve elemente njihove konkurentnosti. Kao što je napred opisano, krizom prelaska na sistem tržišne ekonomije najviše je bio pogođen sektor industrije. Pad konkurentnosti industrijskih proizvoda u ovoj grupi zemalja na početku je bio generisan političkom nestabilnošću, sankcijama, smanjenjem industrijske

proizvodnje, orijentacijom na primarne proizvode kao glavne izvozne adute i sl. U kasnijim godinama tranzicije, faktori koji su imali ograničavajuće dejstvo na rast konkurentnosti u industriji bili su: nizak nivo ekonomskog razvoja, neizgrađenost institucija tržišne privrede, proces tranzicije koji predugo traje i sadržaj njihovih ekonomskih politika (Kittova & Steinhauer, 2018: 57). Niska konkurentnost industrijske proizvodnje je, upravo zbog dugog perioda trajanja, postala odlika zapadnobalkanskih tranzicionih ekonomija. Poslednjih godina, te zemlje čine napore na planu unapređenja konkurentnosti i, premda na tom planu nema značajnijih pomaka, važno je konkurentnost meriti i na osnovu rezultata njome upravljati.

Jedan od kredibilnih pokazatelja koji služi za merenje i analizu konkurentnosti industrije je UNIDO Competitive Industrial Performance Index (UNIDO CIP index report 2020). Za merenje konkurentnosti, ovaj indeks uzima u obzir promene vrednosti produktivnosti koje se analiziraju praćenjem pet pokazatelja: indeks dodate vrednosti industrije *per capita* (MVApc), indeks učešća dodate vrednosti industrije u BDP-u (MVAsh), učešće srednjih I visokotehnoloških aktivnosti u ukupnoj dodatoj vrednosti industrije (MHVAsh), indeks intenziteta industrijalizacije (INDint), i indeks učešća dodate vrednosti svetske industrije (ImWMVA) (Andreoni, A, 2014: 3-5). Da bi merenje konkurentnosti bilo preciznije i potpunije, ovaj indeks uključuje i strukturne promene izvoznih performansi, koje se takođe analiziraju pomoću pet pokazatelja: indeks izvoza industrijskih proizvoda *per capita* (MXpc), učešće izvoza industrijskih proizvoda u ukupnom izvozu (MXsh), učešće proizvoda srednjih I visokih tehnologija u ukupnom izvozu industrijskih proizvoda (MHXsh), indeks kvaliteta izvoza industrijskih proizvoda (MXQual) i indeks učešća u svetskom izvozu industrijskih proizvoda (ImWMT). Dobijene vrednosti CIP indeksa kreću se od 0 do 1. Vrednosti bliže jedinici pokazuju da zemlja na koju se odnose ima veći nivo produktivnosti i veći intenzitet strukturnih promena, odnosno da je njena konkurentnost odraz rezultata ostvarenih u procesu industrijalizacije.

Tabela 3

UNIDO CIP index: rang i vrednosti ostvarene u zemljama zapadnog Balkana i odabranim bivšim socijalističkim zemljama u periodu od 2005. do 2020. godine

	2005.		2010.		2015.		2020.	
	rang (122)	skor	rang (133)	skor	rang (148)	skor	rang (152)	skor
Albanija	77	0,13	94	0,01	106	0,01	118	0,01
BiH	65	0,22	83	0,02	81	0,02	80	0,03
Makedonija	66	0,15	84	0,02	78	0,03	77	0,03
Srbija	76	0,03	62	0,04	62	0,04
Crna Gora	121	0,01	122	0,01	127	0,01
Bugarska	63	0,05	59	0,05	54	0,05	54	0,05
Hrvatska	56	0,06	55	0,06	53	0,06	57	0,05

Mađarska	25	0,16	27	0,16	26	0,15	27	0,14
Poljska	30	0,13	26	0,16	23	0,17	22	0,16
Rumunija	38	0,10	36	0,11	37	0,10	31	0,10

Izvor: <https://stat.unido.org/database/CIP%2020>, pristupljeno novembra 2020.

Podaci prezentovani u tabeli potvrđuju da se sve zemlje zapadnog Balkana suočavaju sa problemom niske konkurentnosti, što znači da politika reindustrijalizacije ne daje željene rezultate. Prema vrednostima CIP indeksa, ova grupa zemalja je daleko iza ekonomski razvijenih zemalja zapadne Evrope, ali i od nekih bivših socijalističkih zemalja kao što su Rumunija, Poljska ili Mađarska. Odlika posmatranih bivših socijalističkih zemalja jeste da u čitavom posmatranom periodu pokazuju stabilne vrednosti indeksa industrijske proizvodnje, dok su kod zemalja zapadnog Balkana prisutna velika odstupanja naročito u periodu između 2005. i 2010. godine. Među posmatranim zemljama zapadnog Balkana, u indeksu industrijske konkurentnosti, blagu prednost ima Srbija, što je i opravdano, ako imamo u vidu da je ova zemlja u periodu od 2006. do 2016. godine imala najveći priliv stranih direktnih investicija. U skladu sa politikom reindustrijalizacije, deo investicija je plasiran u revitalizaciju postojećih i razvoj novih industrijskih kapaciteta: automobilsku industriju, industriju mašina i opreme i razne grane prerađivačke industrije. Na taj način je povećana produktivnost i sprovedena modernizacija tradicionalnih sektora industrije. Efekti investicija na privredni razvoj bi bili daleko veći da su ulaganja vršena u nove propulzivne sektore, odnosno da je usvojena i sprovedena strategija tzv. pametne specijalizacije (Jakopin, 2017: 171).

U narednoj tabeli data je uporedna analiza vrednosti pokazatelja koji ulaze u sastav kompozitnog CIP indeksa za zemlje zapadnog Balkana i odabrane bivše socijalističke zemlje.

Tabela 4
UNIDO CIP index analiza po komponentama: zemlje zapadnog Balkana, 2018. Godina

	Albanija	BiH	S. Makedonija	Srbija	Crna Gora
MVApc (USD)	277	667	590	728	288
MVAsh (%)	0,17	0,34	0,32	0,44	0,10
MHVAsh (%)	0,06	0,22	0,37	0,32	0,18
INDint	0,11	0,28	0,34	0,38	0,14
ImWMVA	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
MXpc (USD)	422	1.796	3.101	1.845	476
MXsh (%)	0,43	0,85	0,95	0,86	0,65
MHXsh (%)	0,05	0,30	0,69	0,50	0,29

MXQual	0,24	0,57	0,83	0,68	0,47
ImWMT	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00

Izvor: UNIDO Competitive Industrial Performance Report 2020.

Tabela 5
UNIDO CIP index analiza po komponentama:
odabrane bivše socijalističke zemlje, 2018. godina

	Bugarska	Hrvatska	Mađarska	Poljska	Rumunija
MVApc (USD)	1.135	1.642	2.942	2.704	2.145
MVAsh (%)	0,40	0,35	0,58	0,53	0,57
MHVAsh (%)	0,38	0,34	0,71	0,42	0,57
INDint	0,39	0,34	0,65	0,48	0,57
ImWMVA	0,00	0,00	0,01	0,03	0,01
MXpc (USD)	3.501	3.624	11.734	6.170	3.711
MXsh (%)	0,75	0,90	0,94	0,92	0,93
MHXsh (%)	0,50	0,51	0,84	0,60	0,69
MXQual	0,62	0,70	0,89	0,76	0,81
ImWMT	0,01	0,01	0,05	0,10	0,03

Izvor: UNIDO Competitive Industrial Performance Report 2020.

Podaci pokazuju da su kapaciteti proizvodnje iskazani *per capita* u zemljama zapadnog Balkana višestruko manji nego u drugoj posmatranoj grupi zemalja. Najvišu vrednost manufacturing value added per capita index (MVApc) u grupi zapadnobalkanskih zemalja ima Srbija (728 USD), premda je to značajno niža vrednost od one koju ostvaruju druge evropske zemlje prikazane u tabeli 5. Vrednosti MVApc indeksa koje ostvaruju Albanija i Crna Gora, svrstavaju ove dve zemlje u red zemalja u razvoju. Slična je situacija i kod indeksa koji opisuje izvoz prerađivačke industrije *per capita* (MXpc) gde najvišu vrednost ima Makedonija (3.101 USD), a najniže opet Albanija i Crna Gora. U pogledu intenziteta industrijalizacije (INDint), zemlje zapadnog Balkana su u rangu sa Hrvatskom i Bugarskom, ali ispod nivoa koji imaju Mađarska, Poljska i Rumunija. Kao zemlje sa izuzetno niskim intenzitetom industrijalizacije izdvajaju se Albanija, Bosna i Hercegovina i Crna Gora. Ove tri zemlje su u proces reindustrijalizacije ušle tek sredinom prve decenije XXI veka i kod njih je on sproveden u mnogo manjem obimu nego u Srbiji i Makedoniji. Geografski položaj ovih zemalja koji omogućava izlaz na more ili pruža potencijale za razvoj zimskog planinskog turizma, opredelio je ove zemlje da svoj privredni razvoj zasnivaju na razvoju sektora turističkih i drugih usluga, više nego na razvoju industrije. One nisu ostale izvan procesa reindustrijalizacije, ali su razvojni efekti tog procesa, upravo zahvaljujući razvojnoj orijentaciji koja se zasniva na geografskom položaju i komparativnim prednostima koji iz tog položaja proizilaze, bili mnogo manji nego u Srbiji, Makedoniji i dru-

gim posmatranim zemljama. Interesantna je činjenica da industrial export quality index (MXQual), ne pokazuje značajna odstupanja u posmatrane dve grupe zemalja. Industrijski proizvodi koji su svojstveni obema grupama zemalja i koji dominiraju u njihovom izvozu su: mašine I transportna sredstva, proizvodi za auto-industriju, prerađeni poljoprivredni proizvodi, piće I duvan, hemijski proizvodi, građevinski material i sl.

Veći rast UNIDO CIP indeksa kao pokazatelja međunarodne konkurentnosti industrijskih proizvoda zemlje zapadnog Balkana ne mogu ostvariti za kratko vreme, bez ozbiljnih strukturnih reformi i što je najvažnije bez daljeg sprovođenja politike reindustrializacije i velikih investicija u industriju. Snažna i konkurentna industrija za zemlje zapadnog Balkana ima mnogo širi ekonomski značaj od unapređenja strukture njihove izvozne ponude, povećanja konkurentnosti i obima njihovog izvoza. Razvijena industrija, posebno ako se njen rast finansira iz sredstava domaće akumulacije, znači veći stepen ekonomske samostalnosti i bolje pozicije u međunarodnim ekonomskim odnosima, što je za zemlje zapadnog Balkana sa aspekta njihovog uključivanja u evrointegracije od izuzetnog značaja.

ZAKLJUČAK

Proces reindustrializacije u zemljama zapadnog Balkana predstavlja ključnu determinantu njihovog budućeg ekonomskog razvoja i njihovog položaja u međunarodnim ekonomskim odnosima. Politika i strategija ponovnog industrijskog razvoja od početka ovog veka do danas nisu dale zapažene rezultate. U tom periodu nije došlo do značajnijih promena u veličinama njihovih nacionalnih industrija, njihovom položaju u evropskom i regionalnom ekonomskom okruženju, niti su uočeni pozitivni efekti reindustrializacije na povećanje konkurentnosti proizvodnje i izvoza industrijskih proizvoda. Po razvoju industrije i konkurentnosti koju ostvaruju na međunarodnom tržištu, zemlje zapadnog Balkana su u inferiornijem položaju u odnosu na grupu odabranih bivših socijalističkih zemalja, koje su danas članice Evropske unije.

Analizom konkurentnosti korišćenjem UNIDO metodologije: CIP indeksa i pod-indeksa koji daju konačni rezultat konkurentnosti, u slučaju zemalja zapadnog Balkana i grupe bivših socijalističkih zemalja, dolazimo do zaključka da konkurentnost predstavlja „slabu tačku“ svih zemalja zapadnog Balkana. Niske vrednosti manufacturing value added per capita index (MVApc) i CIP indeksa pokazuju pozitivnu korelaciju između niskog nivoa privrednog razvoja i niskog nivoa konkurentnosti, dok niske vrednosti manufacturing export per capita index (MXpc) i CIP indeksa govore o odsustvu ekonomski podsticajnih strukturnih promena.

Usled nedostatka sopstvene akumulacije, zemlje zapadnog Balkana su prinuđene da razvoj svojih industrija temelje na prilivu stranih direktnih investicija. Na tom polju je zemljama zapadnog Balkana važno da budu konkurentne u odnosu na zemlje iz okruženja koje takođe imaju velike potrebe za stranim kapitalom. Velike apsorbcione mogućnosti koje zapadni Balkan ima za stranim kapitalom limitirane su nizom objektivnih činilaca koji su nastali kao posledica i prateći efekat dosadašnjeg procesa

tranzicije. Neki od često pominjanih činilaca su: odsustvo vladavine prava, neefikasno sudstvo, korupcija, neefikasna administracija, nedostatak kvalifikovane radne snage i sl. Svi ovi faktori negativno utiču na razvoj biznisa i posebno limitiraju ulazak preko potrebnih greenfield investicija na ovaj deo evropskog tržišta. Negativne efekte deindustrijalizacije nije moguće poništiti, ali je, koncipiranjem kredibilne industrijske politike i njenim doslednim sprovođenjem, moguće načiniti pomak i procesom reindustrijalizacije upravljati na kvalitetniji i prosperitetniji način.

LITERATURA

- Andreoni, Antonio. "Structural Learning: Embedding discoveries and the dynamics of production". *Structural Change and Economic Dynamics* 29 (2014): 58–74.
- Božić Miljković, Ivana. "Konkurentnost balkanskih zemalja". *Međunarodni problemi* 1 (2012): 67–81.
- Božić Miljković, Ivana. *Ekonomije balkanskih zemalja na početku XXI veka*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2018.
- Božić, Milorad. "Ekonomске функције државе – дoмети и oграницења". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 34–35 (1994–1995) (1996): 15–29.
- Božić, Milorad. "Deindustrijalizacija zemalja u tranziciji i njene ekonomske posledice". *Teme* 2, 33 (2009): 423–442.
- Čobeljić, Nikola. *Privreda Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1978.
- Đukić, Petar. "Reindustrijalizacija po meri politike – šansa i rizik". U *Deindustrijalizacija u Srbiji: Mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, ur. Božo Drašković, 84–106. Beograd: Institut ekonomskih nauka i Beogradska bankarska akademija, 2014.
- Elke Dall & Ines Marinković (2014). "The Steering Platform on Research for the Western Balkan: History and Outlook". In *R&D and Innovation in Western Balkans Moving Towards 2020*, edited by Ines Marinkovic and Elke Dall, 43–47. Centre for Social Innovation, ZSI Austria.
- Estrin, S, Uvalić, M. "Foreign Direct Investment in the Western Balkans: What Role Has it Played During Transition?". *Comparative Economic Studies* 58, 3 (2016): 455–483.
- Jakopin, Edvard. "Smart specialisation of manufacturing industry: Relying on one's own strengths and targeted attraction of FDI". *Ekonomika preduzeća* 65, 1–2 (2017): 155–173.
- Jugoslavija 1945-1985, statistički prikaz*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1986.
- Kittova, Zuzana & Dusan Steinhauer. "The International Economic Position of Western Balkan Countries in Light of their European Integration Ambitions". *Journal of Competitiveness* 10, 3 (2018): 51–68.

- Kovačević, Mladen. “Dimenzije i uzroci neuspešne tranzicije zemalja Zapadnog Balkana, a posebno Srbije”. *Balkan magazin* (www.balkanmagazin.net, sreda, 08. jun 2011, pp. 14-34).
- Mićić, Vladimir. “Ponovna industrijalizacija i strukturne promene u funkciji ekonomskog razvoja Republike Srbije”. *Ekonomski horizonti* 17, 1 (2015): 15–31.
- Przywara, Rainer. “Deindustrialization – Opportunity or Threat?”. *Athens Journal of Business & Economics* 3, 4 (2017): 427–462.
- Radošević, Slavo (2014) “Technology Upgrading and RTD Challenges in Western Balkan Region: Issues and Policy Options”. In *R&D and Innovation in Western Balkans Moving Towards 2020*, edited by Ines Marinkovic and Elke Dall, 59–65. Centre for Social Innovation, ZSI Austria.
- Sanfey Peter and Jakov Milatović. “The Western Balkans Regional Economic Area: From Economic Cooperation to Economic Integration”. In *Western Balkan Economies in Transition – Recent Economic and Social Developments*, edited by Osbild Reiner & Bartlett Will. Springer International Publishing, 2019.
- Savić, Ljubodrag. “Reindustrijalizacija kao osnova novog modela razvoja”. U *Ekonomsko-socijalna struktura Srbije – učinak prve decenije tranzicije*. Beograd: NDE, AEN I Ekonomski fakultet, 2010.
- UNCTAD Handbook of Statistics; <http://unctadstat.unctad.org>
- UNIDO; <https://stat.unido.org>
- Vukmirica Vujo. *Kapital i socijalizam*. Beograd: Naučna knjiga, 1988.
- World Bank Group (2018). *Redovni ekonomski izveštaj 14 Viši ali krhki rast*. <http://pubdocs.worldbank.org/en/536081538630265238/WBRER14-web-SRB.pdf> dostupno: 10/2020.
- World Bank; <https://databank.worldbank.org>
- World Bank; *Yugoslavia and the World Bank*, September 1979; <http://documents1.worldbank.org/curated/en/717881468759857058/pdf/multi-page.pdf>

CONSEQUENCES OF DEINDUSTRIALIZATION AND ECONOMIC EFFECTS OF REINDUSTRIALIZATION IN THE EXAMPLE OF THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

Summary

Reindustrialization is a process of renewing industrial production with the aim of increasing the participation of industry in the creation of total GDP. In the Western Balkan countries, reindustrialization has been recognized as a necessary process whose goal is to increase employment, improve the export structure and the position in international economic relations. Reindustrialization is, as an economy-improving concept, determined by the very essence of the transition process and the reforms that have marked that process. In other words, reindustrialization is an “answer” to the negative consequences of deindustrialization and economy tertiarization. The application of these two concepts to the economies of the Western Balkan countries, thanks to their economic heritage and geoeconomic position, has yielded no positive effects as was the case in some other countries in transition. This paper deals with the analysis of the effects of the process of reindustrialization in the Western Balkan countries thus far, with a particular emphasis on the potentials and possible directions of the development of their industries in the future.

Keywords: deindustrialization, reindustrialization, economy, Western Balkans.

MARKS – VELIKI MISLILAC TEHNIKE

Rezime

U ovom kraćem tekstu želimo da podsetimo koliki je značaj Marks pridavao fenomenu tehnike kao materijalne činjenice društvenog razvoja. To je danas još izraženije, čime se i sa te strane potvrđuje trajnost i aktuelnost velikog Marksovog dela.

Ključne reči: tehnika, industrija, društvo, razvoj, revolucija.

Širok opus Marksovog genija bio je toliko razuđen i obuhvatan da bi bilo ko pojedinačno mogao da uspešno sačini dovoljno kvalitetnu sintezu i iznese dovoljno validne sudove šta je to, zapravo, Marks sve uradio. Moja malenkost je najviše proučavala razne ekonomske aspekte Marksovog stvaralaštva, svesna da su jednako velika i ostvarenja u oblasti filozofije, religije, ideologije, politike, umetnosti i mnogih drugih važnih aspekata ljudske prakse. Istovremeno, manje je poznato koliko je Marks pokazivao interesovanja za problematiku tehnike, izučavajući dodatno neke prirodne nauke kako bi lakše razumeo njene složene fenomene. Takođe, za svoje vreme dao je veoma originalnu podelu mašina na tzv. pogonske mašine, transmisione mašine i mašine radilice. Ova podela bila je dugo ispravna i logična, sve dok savremene kompjuterske mašine nisu integrisale sve tipove mašina u jedinstvene tehničke sisteme. Ali, ono što je bitno jeste činjenica da je Marks prvi u istoriji društvenih nauka sistematski i znalački prepoznao značaj mašina kao činilaca svih bitnih društvenih procesa. To se danas gotovo podrazumeva, ali je red da se pomene ko je učinio ne samo prvi, već možda i najveći do sada korak u analizi tehnologije kao prevashodno društvene činjenice.

U nastavku teksta podsetiću ukratko na manje poznate delove Marksove analize tehnike koja je u njegovo vreme tek “hvatala zalet” za svoj grandiozni pohod na istoriju, da bi danas postala jednim od najvažnijih pokretača skoro svih istorijskih procesa širom sveta. Prethodnom zaključku u prilog ide i Marksovo otkriće suštine istorijske moći i instrumentalnosti *tečne*-a koja se u savremeno vreme ispoljava na mnoštvo nesagledivih i nemerljivih načina. Marks je dobro razumeo prirodu tehnike i u brojnim radovima pre “Kapitala” (1867), ali i kasnije, dakle, u predvečerje tzv. druge industrijske revolucije (elektrifikacije, motorizacije i dr.). Tzv. *industrija 2.0*, rasplamsala se tek posle njegove smrti, zahvaljujući najpre doprinosima našeg Nikole Tesle i njegovom pobedom u “ratu struja” vođenim sa Tomasom Edisonom.

¹ slobpok@eunet.rs

No, i život u doba tzv. prve industrijske revolucije, *industrije 1.0*, bio je dovoljan Marksu da prepozna revolucionarni potencijal nastajuće tehničke i tehnološke epohe. Ne samo zbog njenog uticaja na porast produktivnost rada i efikasnost proizvodnje, već, pre svega, zbog stvaranja nove društvene klase – industrijske radničke klase – kojoj je Marks namenio ulogu nosioca svih potonjih socijalnih preobražaja. U novopokrenutoj spirali naučno-tehničko-tehnološkog razvoja Marks je prepoznao nukleus svih najvažnijih društvenih promena u budućnosti. Kako nije bio tehnički determinista, Marks nije razvoj tehnike sagledavao u funkciji širih ekonomskih i socijalnih ciljeva; tehniku je razumeo kao instrument, a ne kao cilj po sebi. U njegovo vreme još se nije govorilo o invencijama i inovacijama, što je opsesija našeg vremena, ali su se razvijali temelji za to u vidu izuzetnih fundametalnih naučnih otkrića na kojima se danas temelji gotovo sav tehnički univerzum. Marksov devetnaesti vek je zaista ostvario najveća naučna i tehnička dostignuća uopšte i delim mišljenja autora o njemu kao najplodonosnijem razdoblju u razvoju čovečanstva uopšte, mnogo više nego što je to bio dvadeseti vek. No, na devetnaesti vek pala je i senka Prvog i Drugog svetskog rata i nikad ga ništa od te stigme neće moći osloboditi. Zato i klicanje fantastičnom razvoju tehnike i tehnologije do kojeg je *de facto* došlo u 20. veku pogrešno je klicanje ratovima kojima je ta tehnika primarno služila.

Reći da je *tehnika (parna mašina) najveći revolucionar u istoriji*, izraz je veličanstvene Marksove moći predviđanja i detekcije stvarne, dake materijalne, moći, a ne samo istorijskog pokliča koji treba da stvori revolucionarno stanje duha u kojem će neke političke snage izvršiti određene društvene promene. Pri tome, Marks je osećao da moć tehnike može biti u rukama raznih, pa čak i opasnih i nepouzdanih socijalnih aktera, što se nažalost više puta i desilo. Kao da je slutio da će se pojaviti takve tehnologije kojima i tzv. marginalne društvene grupe (npr. društveno neodgovorni hakeri) mogu da izazovu krupne društvene potrese i rizike globalnih razmera. Na taj način ovaj mislilac je faktički afirmisao moć ljudskog znanja i inaugurisao nove društvene grupe koje su u stanju da generišu, prenose i manipulišu znanjem, pri čemu nisu isključene razne zloupotrebe. Danas je to više nego očigledno jer čovečanstvo postaje potencijalni taoc odmetnutih “znalaca” koji znaju nešto što i nije uvek neophodno, a može biti itekako opasno. Npr. razni “genijalci” sposobni da naprave opasne kompjuterske programe i drugi ekstremisti nakloni stvaranju opasnih materija, virusa i drugih metoda masovnog uništavanja, svakako nisu srećan rezultat razvoja naše vrste. Znači, nije baš svako znanje po sebi korisno, već samo ono koje služi humanizaciji života; ne treba da se previše radujemo baš svakom znalcu, korisnom idiotu, čiji potencijali mogu biti iskorišćeni od ko zna kakvih interesnih grupa. Je li na pomolu novo društveno razračunavanje sa modernim “vešcima” i “vešticama”, tj. negativnim primenama njihovih znanja?

Razne sociološke sintagme koje su u novije vreme pokušale da simbolički označe te nove realnosti (informatičko društvo, postindustrijsko društvo, društvo znanja, ekonomija zasnovana na znanju, sve do najnovije fraze o digitalizaciji) proizašle su, zapravo, iz Marksove metodološke ma-

trice unutar koje je posebno apostrofirana kategorija znanja, kreativnosti, tehnike i tehnologije. Poveća 13. glava prvog toma “Kapitala”, sa naslovom “Mašine i krupna industrija”, može i danas biti metodološki putokaz kako da se razume kreativni i prevratnički potencijal tehnologije uopšte. Potonje vreme samo je potvrđivalo Marksove predikcije, a brojni autori, ne znajući za taj deo Marksove zaostavštine ili ga namerno ignorišući, izmišljali su nove atraktivne fraze i pojmove, stvarajući privid originalnosti. Originalan je bio Marks, ali to danas nerado priznaju razni analitičari i teoretičari. I najnovija svojevrсна “zavera ćutanja” povodom dvestagodišnjice od Marksovog rođenja, na svoj način svedoči Marksovu originalnost i veličinu, slično dešavanjima od pre 150 godina koja su pratila pojavu prvog toga “Kapitala”. No, snažne Marksove ideje ništa nije moglo da zaustavi.

“Golemi industrijski gradovi, koji poput mitoloških aždaja proždiru stada i ispijaju reke, predstavljaju izvor elementarne osetilne nelagode savremenog čoveka i, još više od toga, rađaju njegovu egzistencijalnu teskobu. Odsustvo zraka, vode, sunca, vedrog neba, prostora za slobodno kretanje, koje je posvuda suzbijeno sistemom komunikacija što strogo predodređuju pravce kretanja, opšti nedostatak vremena koji je ukinuo prirodni tok godišnjih doba, dovodeći čoveka u osetilno evidentan raskorak s prirodnom uvjetovanošću i strukturom njegove celokupne osetilnosti i telesnosti, posvuda uzrokuje jednako elementarnu osetilnu pobunu protiv tog stanja koje preta samoj elementarnoj vatri života definitivnim ugušenjem. Savremena ekologija kao društveni pokret javlja se u tom kontekstu kao naivno, elementarno, osetilno, nagonsko, telesno reagiranje na tu elementarnu nepogodu” (Rodin, 1979).

Ova izuzetna zapažanja uglednog filozofa D. Rodina treba da nas podsete na dvostruku prirodu savremene tehnike i tehnologije. Njena dijalektika razvoja mora da nas i oduševljava, ali i čini opreznim. Euforija progresa ima dva lica, a mi obično želimo da vidimo samo jedno.

Slično je i sa “Fragmentom o mašinama”, izuzetno važnim segmentom Marksovih *Grundrisse*, gde je anticipirao veliku i danas rastuću aktuelnu raspravu o dometima komuniciranja i informacionih problema. Naravno, niko tada nije mogao da nasluti erupciju IT (informaciono-telekomunikacionih) tehnologija, ali je bilo izvesno da će u meri u kojoj se razvija svetska trgovina i globalno poslovanje (Marks je imao u vidu tada vodeću svetsku Istočno-indijsku kompaniju, kao preteču modernih multinacionalnih kompanija), biti neophodno razviti odgovarajuće tehnologije saobraćaja robe, ljudi, novca i informacija.

Danas je čovečanstvo u raljama TNK (transnacionalnih korporacija) i IT tehnologija koje omogućuju trenutno savladavanje prostora pomoću vremena, brz transfer novca, ljudi i materijalnih dobara s jednog kraja sveta na drugi. Osim toga, savremena tehnologija omogućuje generisanje tzv. virtuelnih bogatstava, stvaranje tzv. ekonomije simbola, vrednosti bez materijalne podloge, što sve omogućava nevidene manipulacije, stvaranje kriza i velikih društvenih poremećaja i sukoba. Razdvajanje robnog i nov-

čanog tela omogućilo je brojne manipulacije novčanim tokovima, generisanje fiktivnih monetarnih veličina, finansijskih dubioza koje mogu čitave nacije dovesti na ivicu bankrota. Ukidanjem tzv. zlatnog standarda (1971) otvoren je put novim oblicima dominacije tzv. svetskih rezervnih valuta, npr. dolara. Odvijanje globalizacije tehnologije, proizvodnje, trgovine i svih drugih ekonomskih procesa, dovodi i do globalizacije kulture, ugrožavanja nacionalnih identiteta malih naroda i nove vidove kolonizacije sveta, što je potencijalno žarište za sukobe širokih razmera.

Sve je to bilo u začetku u Marksovo vreme, a sada, vek i po kasnije, ovi procesi dobili su na intenzitetu i "unapređeni" su novim tehnološkim mogućnostima. A šta su istorijski rezultati toga? Prvi i Drugi svetski rat i desetine manjih ili većih ratova poslednjih decenija. Stotine miliona poginulih i ranjenih ljudi, gladnih i bolesnih, tužan je bilans "progresa" kada se tehnika ne koristi na moralno opravdan način. Marks je na to upozoravao i zato nije bio omiljen kod apologeta krupnog kapitala kojem je militarizacija gotovo neizbežan način postojanja.

Znači, nove tehnologije donele su, između ostalog, nove vidove nasilja. Ne samo direktnog fizičkog i životno ugrožavajućeg, nego i tzv. nevidljivog mentalnog, čak umnog kada se ljudima nasilno nameću nove "mape uma". Roboti postaju nova "populacija" čovekovih saradnika, ali i rivala. Ljudi postaju "ljudski resursi", izvori bogaćenja, a ne izvor kreativne čovekove samorealizacije. Ešeloni analitičara izmišljaju nove pojmove i nastoje da legitimizuju već više nego haotične slike sveta, zaneti idejom "progresa" koja čovečanstvo vodi u sve veću neizvesnost i egzistencijalnu opasnost.

Pred kraj Marksovog života, među brojnim tehničko-tehnološkim izumima pojavio se i jedan posve drugačiji – telegraf, a nešto kasnije i telefon, kao vesnici nove informatičke ere koja će tek vek kasnije zapljusnuti čovečanstvo svojim nesagledivim mogućnostima. Nažalost, ne samo pozitivnim, već i itekako opasnim mogućnostima masovne manipulacije i virtuelizacije života. I u ovom segmentu potvrdilo se da je Marks bio jedan od prvih filozofa i sociologa tehnologije koji je anticipirao buduće tzv. informatičko društvo, društvo medija i komunikacija i drugih paradigmi u čijoj suštini leži nova složena i slojevita varijabla – informacija.

Da li danas svetu nedostaje neki nov Marks da ponudi nova rešenja? Samo delimično, jer treba više koristiti ogromno misaono nasleđe starog Marksa u kojem se mogu naći upotrebljive ideje za rešenja savremenih problema čovečanstva. Njegova ideja humanizma i isticanje rada kao izvora svekolikog bogatstva, ali i socijalnog statusa, nije uzgubila na aktuelnosti. On nije bio opsednut traženjem instant rešenja za najveća iskušenja istorije, ali je ponudio principe koji se temelje na realnim osnovama, a najvažniji je da je ljudski rad (apstraktni i konkretni, u njegovom tumačenju) ključ opstanka i razvoja svakog društva, a raspodela prema radu izvor socijalne pravde i stabilnosti svakog društva. Naravno, on je bio svestan da to neće biti lako realizovati, ali od toga se ne može odustati. Osećao je dubok strah od ljudske pohlepe, sebičnosti i želje za dominacijom, što se, nažalost, ispoljilo i ispoljava na najbestijalniji način sve do danas. Strahovao je od "furijskih ličnih interesa" i to je doista i danas jedan od glavnih

pokretača društvenih patologija svih vrsta, od ekonomije, do politike i međunarodnih odnosa.

Nažalost, stvarnost je kompleksna jer čovek nikad kao danas nije bio toliko izložen kapitalističkom sistemu, posebno tzv. divljem kapitalizmu, i njegovom pogledu na svet, pa se Marks i danas često nameće kao izlaz. To su brojni zapadni autori pošteno priznali, za razliku od domaćih koji se sada sa lakoćom odriču Marksa i prihvataju neke nove postmoderne poglede na svet, propuštajući da vide da snaga Marksovog humanizma i danas ostaje u središtu razumevanja čoveka i sveta.

Doduše, posle Marksa živeli su ili žive veliki umovi, posebno tzv. nobelovci, koji nedovoljno aktivno deluju na stvaranju novog humanizma u kojem će jednakost biti isticana kao fundamentalna vrednost. Naprotiv, njihovo znanje, posebno nobelovaca-ekonomista više je u funkciji bogaćenja već bogatih i jačanja već prejakih, umesto pomaganja svima koji iz raznih razloga kasne u svom razvoju, ali s pravom žele da postanu integralni, a ne marginalni, deo čovečanstva.

Na kraju ovog kratkog podsećanja na fragmente veličanstvenog Marksovog dela hteo bih da ukážem na neke najnovije tendencije tehničko-tehnološkog razvoja, posebno kada je reč o materijalnoj proizvodnji kao esenciji društvene reprodukcije. Pri tome, podsećam da je i Marks u svojim analizama tehnike i tehnologije uglavnom imao u vidu proizvodne tehnike i tehnologije, što je saglasno njegovom pripisivanju primata proizvodnji u sistemu društvene reprodukcije (proizvodnja, raspodela, razmena, potrošnja). Posle njega, pa i danas, u epicentar ekonomskih događanja došle su razmena i potrošnja, što je prvenstveno apostrofirao novi neoliberalni poredak i njegova hipermonetaristička ekonomska politika. A to je oblast gde se najlakše mogu ostvariti svakojake manipulacije. Duvanjanje monetarnih balona uvek je lakše, ali i opasnije, od uvećanja realnih materijalnih dobara kojima se zadovoljavaju stvarne ljudske potrebe. Danas smo svedoci pojava nemerljivih nominalnih bogatstava, uz istovremeno prisustvo neviđenog siromaštva, a da se zbog toga niko preterano ne uzbuđuje.

Kao što smo već rekli Marks je napustio ovaj svet ne videvši šta će se dešavati sa njegovim stvarnim revolucionarom – mašinom. Mada je tek počinjala, druga industrijska revolucija je zaista revolucionisala ne samo svet rada, nego i ukupan sadržaj društvenog života širom zemljinog šara. Industrijalizacija i prateća urbanizacija ubrzale su deagrarizaciju i deruralizaciju. Došlo je do neviđenih migracija stanovništva, kako unutrašnjih, tako i između država. Taj proces još nije završen i upravo smo svedoci novog migracionog talasa. Lakoća fizičkog pomeranja velikog broja ljudi samo je jedna od posledica eksplozije transporta koja se mora, opet, pripisati mašinskoj tehnici (vozovi, automobili, avioni, brodovi itd.). Marks je sve to slutio i proročanski ukazivao na nove socijalne i kulturne revolucije. A već 70-ih godina isteklog veka desila se i tzv. treća (mikroelektronska) revolucija koja se zasnivala na informaciji kao novom resursu i svemu šta je uključivala.

Prošlo je nešto više od decenije otkako su započele rasprave o *industriji 4.0*, a vizionari već ukazuju na domete *industrije 5.0*. Ako aktuelna revolucija naglašava transformaciju fabrika u pametne objekte sa raspolo-

živim tehnologijama interneta stvari (IoT) koje koriste kognitivne računare i međusobno povezivanje preko cloud servera, industrija 5.0 fokusiraće se na povratak ljudskih ruku i umova u industrijski okvir.

Industrija 5.0 je revolucija u kojoj čovek i mašina međusobno usklađuju i pronalaze načine da rade zajedno kako bi poboljšali sredstva i efikasnost proizvodnje. U određenom smislu, koncept industrije 5.0 bi mogao olakšati neke strahove koje su neki proizvođači izrazili u pogledu trenutne revolucije. Naime, kognitivno računarstvo i sajber mašina eliminišaće potrebu za ljudskim rukama i ostaviti milione ljudi bez posla. Jedno od rešenja jeste skraćenje radnog vremena. Ali, šta sa novim slobodnim vremenom?

Najveći napredak koji se očekuje od industrije 5.0 uključuje interakciju ljudske inteligencije i kognitivnog računarstva. Očekuje se da će kombinovane i kompjuterizovane mašine dovesti proizvodnju do novih nivoa brzine i perfekcije. Peta industrijska revolucija može biti pogodnija za životnu sredinu, jer kompanije razvijaju sisteme koji se zasnivaju na obnovljivoj energiji i eliminišu otpad. Razvoj industrije 5.0 bi se mogao pokazati kao potpuna realizacija onoga što su arhitekta industrije 4.0 tek sanjale samo pre nekoliko godina. Šta bi na sve ovo rekao Marks? Možemo samo da pretpostavimo, ali bi sigurno pozdravio takav razvoj tehnologije ukoliko on ne ugrožava blagostanje i opstanak ljudske vrste. Nažalost, ove opasnosti nisu sasvim iščezle.

Zaključujući ovaj kratak prikaz Marksovog tehničkog logosa želimo podvući da se Marks mora razumeti kao veliki i teoretičar, ali i promoter tehnike, svakako najveće socijalne sile novije istorije, jer je tehniku prepoznao kao stvarnu, a ne hipotetičku, mogućnost, “politički alat” za najveće ekonomske i socijalne prevrate svog i budućeg doba. Pri tome, Marksu se ne može pripisivati nikakav ni ekonomski ni tehnološki determinizam, već samo determinizam ljudskih potreba, radoznalosti i kreativnosti koja pokreće sve istorijske promene.

Nova tehnološka revolucija, bazirana na novim materijalima, pametnim softverima, digitalizaciji, robotici i drugim tehnološkim dostignućima višestruko je povećala proizvodne mogućnosti i efikasnost proizvodnje i strahovito zaoštrila konkurentsku utakmicu. Takođe, nova industrijska paradigma razvija drugačiji pristup organizaciji i upravljanju proizvodnjom. Redefinisani su kompletni tehnološki procesi, a promenjeni su i mesto i uslovi kreiranja industrijske proizvodnje. Lokacijski uslovi nisu više primarni, a troškovi rada sve manje učestvuju u ceni proizvoda. Tržišna konkurencija na globalizovanim tržištima se povećava, mada se javljaju i novi oblici protekcionizma i pretnje trgovinskim ratovima.

Rečju, svetska privreda je u ambivalentnom i gotovo šizofrenom stanju. S jedne strane prete talasi sveopšte liberalizacije, a sa druge obnavlja se ekonomski nacionalizam u vidu zaštite nacionalne ekonomije. Ako je tako sa privredom, ništa bolje nije ni u pogledu društvenih i političkih odnosa. Svetu nedostaju nove velike ideje, mada ni mnoge dobre stare ideje nisu do kraja i dosledno sprovedene.

Sve je to Marks na svoj način nagovestio i stoga zaslužuje poseban omaž kao veliki mislilac tehnike i tehnološke revolucije, a ne samo socijalne i političke.

LITERATURA

- Akselos, Kostas. Marks mislilac tehnike: od otuđenja čoveka do usvajanja sveta. Sarajevo: Veselin Masleša, 1988.
- Burger, H. Filozofija tehnike. Zagreb: Naprijed, 1979.
- Eagleton, T. *Zašto je Marks bio u pravu?* Zagreb: Naklada Ljevak, 2011.
- Fuchs, Ch. "Marx's *Capital*. in the Information Age". *Capital & Class* 41, 1 (2017): 51–67.
- Hajdeger, M. Pitanje o tehnici. Beograd: Plato, 1999.
- ITA-Project report Nr.: ITA-AIT-1 en Vienna, November 2015.
- Marks, K. Kapital. Beograd: Kultura, 1964.
- Rodin, D. Dijalektika i fenomenologija. Beograd, 1979.

MARX - A GREAT THINKER IN THE FIELD OF TECHNICS

Summary

The aim of this brief text is to bring to mind an immense significance which Marks has been attaching to the notion of technics as a substantive ingredient (material fact) of social development. The stated is even more pronounced nowadays, which furthermore confirms the sustainability and actuality of the great work of Marks.

Key words: technics, industry, society, development, revolution.

IN MEMORIAM

Проф. др Зоран Видојевић (1940-2020)

Становишите егзистенцијалног тромостовља јесте да утопија, она конкретна, мора бити иманентна преображају стварности ка бољем, али и стварност тој врсти утопије, те да је солидарност која проистиче из аутономије човекове личности ... један од услова људског истргнућа из старог и новог примитивизма и варварства.

Зоран Видојевић, *Тромостовље, понори и трептаји* („Филип Вишњић“, Београд 2006, 19).

Овог пролећа, 22. маја 2020. године, изненада нас је напустио проф. др Зоран Видојевић, социолог, један од узорних посленика и великана из друштвено-хуманистичких наука у нас. Видојевић је од своје ране младости припадао социјалистичком покрету, а у идејно-теоријском погледу топлој струји неомарксистичке оријентације, која се залагала за дедогматизацију Марксове мисли, рехабилитацију теорије отуђења и ослобођења и афирмацију демократског социјализма са људским ликом. Он је настављач критичке социологије на трагу Мирослава Печуљића у нас и Имануела Волерстина у свету.

Зоран Видојевић је рођен 26. априла 1940. године у Мрчајевцима код Чачка. Основну школу завршио је у родном месту, гимназију у Чачку, а Правни факултет на Београдском универзитету. Докторирао је 1976. године на Одсеку за социологију Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу, одбранивши дисертацију *Класни корени неједнакости у савременом друштву*, под менторством проф. др Ивана Кувачића.

У професионалној каријери, радио је, најпре, као истраживач и директор Марксистичког центра ЦК СКС, а од 1991. године као научни саветник у Центру за социолошка истраживања Института друштвених наука у Београду. Учествовао је у реализацији бројних научно-истраживачких пројеката у раду овог института, као и на бројним конференцијама у земљи и иностранству. Објавио је преко 200 библиографских јединица, на српском и страним језицима, од чега 16 монографија, међу којима су најпознатије *Самоуправљање – дело радничке класе*, *Драма једнопартијског система*, објављене до 1990. године, а потом и *Друштвени сукоби – од класних до ратних* (1993), *Транзиција, рестаурација и неототалитаризација* (1997), *Куда води глобализација* (2005), *Демократија на заласку – ауторитарно-тоталитарна претња* (2010), *Порази и алтернативе – претња пустоши*

и етика отпора (2015). Такође, Видојевић је објавио и неколико запажених збирки песама, у кључу рефлексивно-медитативног лирског дискурса (*Спокој и отпор*, *Биће, слика, звезде*, *Тромостовље*, *понори*, *трептаји*). Оне откривају нов сензибилитет и књижевни идентитет аутора, али и његову онтолошко-антрополошку и егзистенцијалистичко-есенцијалну филозофију о теоријској узајамној вези одговорности и јединству: *Ја – Други – Васељена*, неопходности грађења синтезе философије, науке и уметности (свемир, мисли и љубави), панхуманистичких и трансхуманистичких мостова између човека и човечанства и других светова у свемиру.

У научном стваралаштву Зорана Видојевића видна је линија континуитета. У његовом фокусу су глобални проблеми савремености: од класних неједнакости, транзиције, глобализације, последица неолиберализма, актери социјалне динамике, до еколошких проблема, кризе демократије, кризе алтернативних пројеката, потребе грађења алтернативних стратегија одрживог развоја, хуманизације друштва и еманципације човека. У његовим студијама, критички се промишљају проблематика транзиције као комплексног и противречног друштвеног процеса на крају XX века, са неизвесним последицама по даљи развој светског друштва и човечанства. Аутор указује на противречности транзитног идентитета постсоцијалистичких друштава, на односе класних снага, раст сукоба између снага рада и снага капитала, на периферизацију ових друштава на Балкану, на неопходност критичког преиспитивања владајуће стратегије развоја и својеврсну „транзицију транзиције“, како се она не би свела на пуку неоколонијалну рестаурацију ових друштава.

У студији *Куда води глобализација*, Видојевић је дао критику савременог неолибералног глобалног капитализма, трагајући и за одговором на питање *Чему глобализација?*, указујући на њен социјални и еманципаторски потенцијал, за различитим типовима глобализације у савременој пракси. Он истиче разлику између нормативног и емпиријског модела глобализације, као и између асиметричне антагонистичке неолибералне глобализације, која је у функцији крупног капитала и реколонијације света и алтернативног асоцијативног социјалдемократског модела, који је у функцији јачања друштвене моћи и грађења света.

У студији *Демократија на заласку*, Видојевић се бави кризом владајућег облика демократије, а посебно на Западу, која се све више претвара у „демократију без народа“ (Диверже) и „колонијалну демократију“, чије су институције инструментализоване у служби крупног капитала и партократије лобистичких група. На делу су процеси „кварења демократије“, отуђења политике од грађана и подређивање законодавних институција отуђеним силама извршне власти, као и десувверенизације воље грађана и народа. Аутор указује на тоталитарне тенденције и претње по аутентичне вредности демократског поретка и путеве борбе за разотуђење политике у служби еманципаторских потреба грађанства и развоја друштва.

Књига *Порази и алтернативе – претња пустоши и етика отпора* представља круну Видојевићевих критичких истраживања савременог светског друштва и покушај грађења трансдисциплинарне синтезе у погледу на будућност човечанства. У њој се указује на поцепаност света, раст ирационалног насиља, неједнакости и противречности; на стање левице и других актера у ери глобализованог неолибералног капитализма, као и на кризу друштвено-хуманистичких наука, филозофије и значај изградње интегралне парадигме, теорије светско-системске анализе и комплексне социологије (Е. Морен) за критичко истраживање савременог друштва и ново обликовање алтернативних пројеката борбе за одрживи развој хуманизацију друштва и еманципацију човека; за обнову прометејске социологије отпора и еманципације у савремености у служби „транзиције транзиције“, глобализације са људским ликом, редефинисања и обнове новог социјализма, на синтези слободе и једнакости социологије и екологије, напретка и хуманизма, глобалне правде и глобалног мира, панхуманизма и трансхуманизма. Јер, закључује Видојевић, човек није одговоран само за своју врсту, већ и за остатак света.

Видојевић у свом пледоајеу не нуди нову утопију, већ пише наговор за отрежњење и прометејско буђење, за промоцију етике отпора, побуне против сваког вида ропства. Он трага за реалним путевима изласка из кризе, алтернативни пројекат социјалдемократског развоја и управљања светом. Он актере види у бурдијеовском новом европском социјалном покрету, плуралистичкој коалицији нових актера: интелектуалног пролетеријата, маргинализованих нових генерација, у стратегији повезивања борбе за слободу и демократију са борбом за социјалну једнакост и достојанство, политичку и социјалну еманципацију. У овом контексту, наука и теорија, па и „социологија као борилачка дисциплина“ (П. Бурдије), морају се активно укључити као фактори борбене свести и демократског преображаја и избећи да буду у служби пукe репродукције и легитимизације садашње колонијалне свести и „демократије без народа“.

Целокупним својим стваралаштвом, Зоран Видојевић је остао истраживач критичке неомарксистичке хуманистичке оријентације, човек усправног хода, велики хуманиста отвореног ума и срца, доследни левичар модерног израза, научник и књижевник чије ће дело тек изучавати нове генерације социолога и *homo academicus*-а.

Проф. Видојевић је активно сарађивао са бројним универзитетима, факултетима и научно-истраживачким институцијама у земљи и иностранству, посебно са Социолошким факултетом Универзитета Ломоносов, Институтом за социологију и Међународним центром за конфликтологију РАН у Москви. Био је предавач по позиву на бројним факултетима у Србији, Црној Гори, Македонији. Посебно је био активан у сарадњи са Одељењем за социологију и Институтом за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу, у оквиру остваривања програма на магистарским и докторским студијама, на смеру *Социологија друштвеног развоја*, као и бројних научно-истраживачких пројеката, од 1986. године до смрти. У име бројних генера-

ција студената и нишке заједнице социолога, искрено се захваљујем на свесрдној и коректној сарадњи у остваривању како истраживачких, тако и образовних циљева.

Зорановим одласком, научна заједница Србије изгубила је једног од највреднијих и најбољих социолога, научника и књижевника великог формата, хуманисту, протагонисту религије добротинства и миротворца, градитеља мостова разумевања и солидарности. Међу југословенским и балканским народима, Видојевић је стално указивао на потребу регионалне сарадње, грађења мостова на овом простору, уместо даљих подела и сукоба. Као такав, био је један од оснивача часописа *Балканске синтезе* који се бави проблемима историје, културне и регионалне сарадње.

Поводом смрти Зорана Видојевића, у име истраживачког тима *Традиција, модернизација и идентитети у Србији и на Балкану*, уредништва и програмског савета часописа *Балканске синтезе* и у своје лично име, *Српском социолошком друштву*, научној и академској јавности Србије, изражавам искрено саучешће.

Својим ликом и делом, проф. др Зоран Видојевић ће остати да трајно живи у нама: његовој породици, колегама и колегиницама, студентима и пријатељима.

Проф. др Зоран Видојевић
(1940-2020)

Др Љубиша Р. Митровић,
професор емеритус

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. VII, Number 2

Niš, (2020)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Natalija Jovanović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

SCERO PRINT

Print run

150

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година VII, број 2

Ниш, (2020)

Издавач

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Пирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура / коректура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Дарко Јовановић

Формат

16 x 25 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

150 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена
питања, културу и регионални развој = **Balkan
synthesis : journal for social issues, culture and regional
development** / за издавача Наталија Јовановић. - Год. 1,
бр. 1 (2014)- . - Ниш : Филозофски факултет
Универзитета у Нишу, 2014- (Ниш : Scero
print). - 24 cm

Два пута годишње.
ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе
COBISS.SR-ID 210639116